

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Навчально-науковий інститут
фінансів, економіки та менеджменту
імені Олега Балацького

О. В. Зайцев, Т. А. Жукова

НАРИСИ З ФІНАНСОВОЇ ІСТОРІЇ

Конспект лекцій

Суми
Сумський державний університет
2020

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Навчально-науковий інститут
фінансів, економіки та менеджменту
імені Олега Балацького

НАРИСИ З ФІНАНСОВОЇ ІСТОРІЇ

Конспект лекцій
для студентів спеціальності
072 «Фінанси та облік у підприємстві»
освітнього ступеня «бакалавр»
всіх форм навчання

Затверджено
на засіданні кафедри фінансів
і підприємництва
як конспект лекцій із дисципліни
«Фінансова історія».
Протокол № 10 від 19.05.2020.

Суми
Сумський державний університет
2020

Нариси з фінансової історії : конспект лекцій / укладачі:
О. В. Зайцев, Т. А. Жукова. – Суми : Сумський державний
університет, 2020. – 130 с.

Кафедра фінансів і підприємництва ННІ ФЕМ імені Олега
Балацького

ЗМІСТ		С.
ВСТУП		5
Розділ 1. ІСТОРИЧНИЙ ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ ФІНАНСІВ.....		7
1.1. Теоретико-історичне розуміння сфери фінансів.....		7
1.2. Історичний характер становлення фінансів...		12
Розділ 2. НАУКОВІ ПОГЛЯДИ НА КАТЕГОРІЮ «ФІНАНСИ».....		19
2.1. «Донауковий» стан фінансової науки.....		21
2.2. Зародження і формування науки про фінанси в Європі.....		25
2.3. «Раціональний» період фінансової науки.....		29
2.3.1. Класична теорія фінансів.....		29
2.3.2. Неокласична теорія фінансів.....		44
Розділ 3. ФІНАНСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ.....		60
3.1. Початкові форми фінансів у Київській Русі...		60
3.2. Доходи та видатки казни київських князів.....		62
3.3. Особливості оподаткування в Київській Русі.....		68
3.4. Фінансова політика київських князів.....		71
3.5. Кредитні відносини та монетна система Київської Русі.....		74
3.6. Ординська навала та повернення до Європи.....		78
3.7. Підсумки щодо фінансового устрою Київської Русі.....		80
3.8. Фінанси Європи в добу Середньовіччя.....		84
3.9. Фінансовий устрій Московської держави.....		89
Розділ 4. РОЗВИТОК ФІНАНСІВ У ПЕРІОД ПЕРЕХОДУ ВІД ФЕОДАЛЬНОГО ДО ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА		

ВПРОДОВЖ XVI–XVIII СТОЛІТЬ.....	92
4.1 Фінансово-економічний розвиток Західної Європи в XVI–XVIII ст.	92
4.2. Фінансово-економічні відносини країн Цент- ральної, Південно-Східної та Східної Європи в XVI–XVIII ст.	98
4.3. Фінанси України в XVI–XVIII століттях	103
Розділ 5. ФІНАНСИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В XIX СТОЛІТТІ	113
5.1. Фінансова система Російської імперії першої половини XIX століття	113
5.2. Реформи в Російській імперії у другій половині XIX ст.	116
ЕПІЛОГ	122
РЕКОМЕНДОВАНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА.....	126

ВСТУП

Для пізнання суспільних явищ, правильного розуміння їхньої суті необхідно звернутися до процесу становлення – моменту зародження і подальшого процесу розвитку, який сприяв певним станам, видам, проявам. Історичному розвитку фінансів присвячена численна кількість вітчизняної та зарубіжної літератури, у якій ці питання розглядають переважно в описовій формі. У цьому разі генезис фінансів нас цікавить за тих умов, за яких це дозволяє:

- ознайомитися з історичними явищами, пов'язаними зі сферою фінансів;
- окреслити зовнішні умови та сформулювати закономірності їхнього розвитку;
- встановити характерну спільність у їхньому змісті;
- встановити суттєві відмінності між ними в різних суспільно-економічних умовах.

Варто відзначити важливі методологічні аспекти дослідження будь-яких суспільних явищ, зокрема фінансів:

- необхідність історичного підходу під час вивчення явищ;
- відображення водночас часового зв'язку, відомої «спадкоємності» у змісті того чи іншого явища;
- «етапність» у розвитку явища, яка безумовно впливає на зміст останнього.

Історичному аналізу явища, тобто, як виникло явище в історії, які воно проходило етапи у своєму розвитку, повинно передувати виділення певних його характеристик. Тому необхідно відзначити характерні ознаки категорії «фінанси», які дозволяють зробити більш предметним її історичний розвиток. Саме до таких ознак можна віднести:

- органічний зв'язок фінансів із державою;
- вартісний характер відносин, виражених у цій категорії;
- вираження відносин базисного порядку.

Фінанси є історичною категорією, зміст якої суттєво змінюється із зміною загальних умов суспільного ладу. Матеріал,

викладений у цьому виданні, розкриває передумови та історичний процес виникнення фінансів, основні етапи та напрями їхнього розвитку залежно від суспільно-політичного устрою, економічного стану, внутрішньої та зовнішньої політики державних правителів та урядів. Сподіваємося, конспект лекцій надасть суттєву допомогу студентам та аспірантам економічних спеціальностей, які прагнуть глибокого осмислення сутності фінансів і пізнання закономірностей їхнього розвитку.

Розділ 1. ІСТОРИЧНИЙ ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ ФІНАНСІВ

1.1. Теоретико-історичне розуміння сфери фінансів

Фінанси вважають вельми стародавньою економічною категорією. Окремі елементи фінансових відносин були відомі ще за тисячі років до нашої ери, про що свідчать сучасні археологічні знахідки. Так, у шумерів – однієї з ранніх цивілізацій – вже в третьому тисячолітті до нашої ери торговцям видавали суми грошей у формі позики (кредиту) або створювали «спільні каси» для захисту їхніх інтересів у разі втрати вантажу під час перевезення, про що укладалися відповідні документи – глиняні таблички з клинописними письменами. А закони вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.) вимагали укладання письмових (!) угод між учасниками торговельних караванів. Очевидно, що така практика була виправданою і зручною, і тому передавалася з покоління в покоління.

Основи фінансів також і далі формувалися в перших державних утвореннях – грецьких містах-державах Ольвії та Боспорському царстві в IV–II ст. до н. е. Вони зводилися до застосування мита та податків. До державного бюджету Ольвії надходили ввізне і вивізне мито та різні види податків. Їхнє збирання віддавалося на відкуп представникам місцевих органів влади. Усіма грошовими надходженнями до скарбниці завідували спеціальні комісії «семи» і «дев'яти», які являли собою центральну владу і безпосередньо взаємодіяли з місцевими органами влади.

До I ст. н. е. з подальшим розвитком рабовласницького ладу ліквідуються деякі форми самоврядування, які виникли в ранній період існування грецьких міст, і Боспорська держава перетворилася на монархію. Міста ще деякий час мали автономію: у них збереглися традиції помісного самоврядування у вигляді народних зборів, ради, виборних посад. Певна автономія була й у місцевих племен, які займали внутрішні області держави. Вони були зобов'язані платити Боспорським правителям данину

хлібом та іншими продуктами, але у внутрішньому житті зберігали родоплемінний устрій. Однак поступово міста втратили колишню владу та елементи автономії, і це не могло не вплинути на їхню роль в управлінні місцевими доходами і витратами. У перших століттях нашої ери управління найважливішими областями і містами країни стало доручатися царським намісникам, а органи місцевого самоврядування фактично було ліквідовано.

Більш детально факти щодо фінансів і не тільки в їхній історичній ретроспективі будуть подані в розділі 3. А зараз – про визначеність щодо терміна «фінанси», бо необхідно окреслити поле та ознаки, про які буде йти мова.

Досить часто в сучасному буденному житті фінанси отожднюють із грошима, але це дві різні економічні категорії з різним суспільним призначенням. Гроші – більш стародавня категорія, що виникла на зорі розвитку людства як товар, що відіграє роль загального еквівалента і вимірює витрати праці асоційованих виробників. **Фінанси ж виникли з появою держави**, для існування якої були потрібні певні ресурси – спочатку у вигляді натуральних податей і трудових повинностей, а потім і в грошовій формі. Тому **сучасні фінанси – це завжди грошові відносини, а грошовий характер фінансових відносин є першою ознакою фінансів як специфічної вартісної категорії**. З виникненням держави, розвитком товарно-грошових відносин у суспільстві з'являється об'єктивна необхідність формування системи перерозподільних грошових відносин, якими є фінанси.

Фінанси – це грошові відносини, одним із суб'єктів яких є держава, причому гроші служать матеріальною основою існування і функціонування фінансів. **Фінанси можуть існувати тільки за наявності держави – це друга ознака цієї специфічної вартісної категорії**. З усієї сукупності грошових відносин фінанси виділяються ще за однією ознакою – **це відносини, які не виходять за межі розподільчого процесу**. Для фінансів характерний рух грошових коштів, що не виходить за межі розподільчого процесу, причому нееквівалентний (за винятком купівлі цінних паперів, емітованих державою). Тобто відбувається

розподіл і перерозподіл вартості суспільного продукту за цільовим призначенням і суб'єктами господарювання, водночас кожен одержує свою частину виробленого продукту. Такий рух набуває особливої форми фінансових ресурсів, які є матеріальними носіями фінансових відносин.

Реальне формування фінансових ресурсів починається на стадії розподілу. Джерела формування фінансових ресурсів:

- податки та інші доходи до бюджетів;
- кошти позабюджетних фондів;
- ресурси підприємств (прибуток, амортизація, резервні фонди, стійкі пасиви тощо).

Звичайно наука не припускає категоричності і не визнає жорстких меж розподілення. Йдеться про прямий і непрямий вплив фінансів на всі стадії процесу відтворення засобів споживання. Дійсно, від розміру податків і способів їхнього стягнення залежать як обсяги споживання (виробничого й особистого), так і темпи зростання виробництва і споживання продуктів виробництва. Чим більша частка додаткового продукту буде стягуватися державою, тим, як наслідок, будуть вужчими межі розширеного відтворення і тому, навпаки, як результат, будуть розширюватися межі позавиробничого споживання. Крім того, фінанси не беруть прямої участі у виробництві й обміні (крім частки участі в обміні бюджетної сфери), адже ґрунтуються саме на доході, який створюється у виробничій сфері. У міру витіснення натуральних відносин грошовими податки набули грошового характеру. Вони стали більш різноманітними, змінилися об'єкти оподаткування, ввелася диференціація ставок податку, обов'язковою стала сплата податку. Але щойно розмір податку перевищив 20-процентну частину доходу, з'явилися й способи ухилення від податків і способи перекладення податків. Розпочалася «війна» між народом і урядом, яка тривала доти, поки не знизився податковий поріг, тобто максимальний розмір податку від суми доходу. Границя податкового порогу залежить від багатьох чинників, і точно визначити її величину неможливо. Можна розглядати лише конкретну державу в конкретний час. Але і в цьому разі на

розрахункову величину будуть впливати соціальні, політичні, військові, економічні, технічні, природні, демографічні та інші чинники. Держава не може скасувати податки – в умовах домінування товарно-грошових відносин немає іншого способу забезпечити можливість виконання державами своїх функцій.

Отже, **фінанси – це система грошових відносин із приводу формування та використання грошових фондів, необхідних державі для виконання своїх функцій.** Тому можна виділити **три характерних ознаки фінансів**, що діють лише в сукупності:

- 1) завжди грошові відносини;
- 2) грошові відносини, викликані фактом наявності держави як органу управління;
- 3) відносини перерозподілу вже розподіленого сукупного продукту.

Якщо грошовим відносинам двох чи більше суб'єктів властиві всі три вищезазначені ознаки, то це фінанси. Будь-які інші грошові відносини до категорії фінансів не належать.

Сам термін «*financia*» виник у XIII–XV ст. у торгових містах Італії, що в перекладі з латинської означало «кінець, закінчення, фініш». В Італії XIII–XV ст. цей термін означав будь-який грошовий платіж, тобто грошові відносини між суб'єктами. У Франції цей термін застосовувався в XVI ст. вже в більш широкому сенсі – як сукупність публічних доходів і витрат. Дещо пізніше з'явився термін «публічні фінанси», який означав сукупність державних доходів і витрат. У тлумачному словнику В. І. Даль визначив термін «фінанси» як «все, що стосується надходжень і витрат держави». У подальшому термін «фінанси» отримав міжнародне розповсюдження та став використовуватися як поняття, пов'язане із системою грошових відносин між населенням і державою, які виникають у процесі створення державних фондів грошових коштів. **Появу та розвиток категорії фінансів можна обумовити такими чинниками:**

- 1) суспільний розподіл праці і створення різних соціально-економічних формацій;

2) достатньо високий рівень розвитку грошового господарства, чітке формування та використання основних функцій грошей;

3) поява самостійних, незалежних суб'єктів господарювання, які здійснюють підприємницьку діяльність і створюють для виробництва необхідні грошові фонди;

4) розвиток товарно-грошових відносин, обумовлений зростанням виробництва і збільшенням ВВП та НД (суб'єкти мали різні права в процесі цих відносин, а один із них – держава – мав особливі повноваження);

5) у процесі відносин формувався загальнодержавний фонд грошових коштів – бюджет (можна зазначити, що ці відносини мали фондний характер);

6) виникнення та укріплення централізованої держави, яка забезпечує систему законодавчих і правових норм (регулярне надходження коштів до бюджету не може бути забезпечено без надання податкам, зборам та іншим платежам державно-примусового характеру, що досягається за допомогою нормативно-правової діяльності держави, створенням відповідного фіскального апарату).

Задовго до виникнення поняття «фінанси» людство вже мало гроші, товарно-грошові відносини, певний державний устрій, але тільки в середньовіччі виникли і таке явище, і термін, який це явище позначає, що можна пояснити історичним **формуванням певних історичних передумов**.

Перша передумова. У середньовіччі в Центральній Європі внаслідок перших буржуазних революцій ще зберігалися монархічні режими, але влада монархів була обмеженою і, найголовніше – відбулося відторгнення голови держави (монарха) від казни. Виник загальнодержавний фонд грошових коштів – бюджет, яким голова держави не міг особисто розпоряджатися.

Друга передумова. Формування та використання бюджету почало мати системний характер, тобто виникли законодавчо закріплені системи державних доходів і витрат із визначеними складом і структурою (особливістю бюджету є те, що основні

групи витратної частини бюджету практично не змінювалися протягом багатьох століть).

Третя передумова. Податки у грошовій формі набули переважного характеру, тоді як до цього доходи держави формувалися переважно за кошт натуральних податей і трудових повинностей. Отже, лише на цьому етапі розвитку державності і грошових відносин став можливим розподіл створеного продукту у вартісному вираженні.

Розподільчі відносини – це частка економічних відносин в суспільстві, і фінанси, будучи вираженням цієї об'єктивно наявної сфери економічних відносин, є економічною категорією. Вони мають ярко виражене специфічне суспільне призначення – формування і використання грошових фондів держави за допомогою особливих форм руху вартості. Поряд із цим **фінанси є історичною категорією**, тому що вони мають стадії виникнення і розвитку, тобто змінюються в часі.

1.2. Історичний характер становлення фінансів

Кожній суспільній формації і, відповідно, державі в такій формації відповідає певний фінансовий устрій. Відмінність фінансів різних суспільно-економічних формацій обумовлено такими причинами:

1. Кожній суспільній формації відповідає власна класова структура суспільства. Водночас фінанси не можуть не враховувати відносини розподілу національного доходу, організовуючи їхній перерозподіл на користь держави.

2. У кожній суспільно-економічній формації фінанси підпорядковуються цілям і завданнями держави.

3. Кожен новий спосіб виробництва породжує нову систему господарських відносин (якщо рабовласницькій і феодалській формаціям відповідали натуральні відносини, то і формування доходів держави мало переважно натуральний характер. Капіталістичне господарство є товарно-грошовим, відповідно, формування доходів держави здійснюється у грошовій формі).

4. Якщо держава як орган управління слугує завданню відтворення виробничих і суспільних відносин, що вже склалися, то цим самим завданням слугують і фінанси.

5. Досвід ХХ століття свідчить про те, що:

а) не існує держави із чітким розподілом на класи;

б) одного того ж самого історичного часу існують держави з різним суспільним укладом;

в) перехід від однієї суспільно-історичної формації до іншої може тривати протягом століть;

г) можливим є експорт не тільки технології і суспільного устрою, але й фінансів.

Розглядаючи історію суспільства, можна виділити основні етапи розвитку фінансів, інакше кажучи, – еволюцію форм фінансів. **Перший етап** – це нерозвинена форма фінансів. Вона характеризується невиробничим характером фінансів, тобто основна маса грошових коштів (2/3 бюджету) витрачалася на військові цілі й практично не впливала на економіку. Характерною рисою **другого етапу** цього періоду була вузькість фінансової системи, тому що вона складалася з однієї ланки, – бюджетної, – і кількість фінансових відносин була обмеженою. Більшість цих відносин була пов'язана з формуванням і використанням бюджету. **Третій етап** почав формуватися з розвитком державності і товарно-грошових відносин – виникала необхідність у нових загальнодержавних фондах грошових коштів та, відповідно, нових групах грошових відносин, пов'язаних із формуванням і використанням цих фондів.

Сьогодні повсюдно, незалежно від політичного та економічного устрою держави, фінанси почали нову стадію розвитку. Це обумовлено великою кількістю ланцюгів фінансових систем, високим ступенем їхнього впливу на економіку, різноманітністю фінансових відносин. На такій стадії фінанси стають одним із найважливіших знарядь непрямого впливу на відносини суспільного відтворення матеріальних благ, робочої сили та виробничих відносин.

Розглянемо детальніше **еволюцію форм фінансів** і їхні характерні риси у взаємозв'язку із суспільно-історичними формаціями. В умовах панування натуральних відносин навіть у найбільш розвинутих державах гроші не виконували всіх своїх функцій. Відповідно й фінанси як система грошових відносин не могли мати загального характеру. Ми не маємо достовірних даних про господарчий устрій первісного суспільного строю, тому можна тільки припустити, що за відсутності постійного державного апарату була відсутньою й система формування доходів і витрат такої держави. У міру формування державного апарату і поширення його функцій, особливо в міру формування постійних військ, проведення фортифікаційного і дорожнього будівництва, зростає роль фінансів. Основними джерелами доходів рабовласницьких держав є контрибуції, військова здобич, натуральні податки й особисті повинності. Можливо, у конкретній державі в конкретний час деякі групи населення і платили грошовий податок, але загалом для рабовласницької формації грошовий податок міг мати лише випадковий характер – грошові податки не могли панувати за феодалізму з натуральною формою ведення господарства. Тільки на стадії розпаду цього суспільства, особливо після другого великого суспільного розподілу праці, з'являються товарно-грошові відносини з надзвичайно вузькою сферою їхнього застосування. З розподілом праці і виникненням товарного обміну з'явилася майнова нерівність, виникли в суспільстві антагоністичні класи. Була потрібна сила, здатна захистити власність, стримати спалахи відкритої ворожечі між класами. Такою силою була держава, що виникла на зміну родовій общині. Для забезпечення матеріальної основи функціонування державного апарату потрібні гроші, які можна взяти зі сфери матеріального виробництва. Отже, з виникненням держави в суспільстві з'являється об'єктивна потреба у формуванні системи перерозподільних відносин (розподіл вже раніше розподіленого), яка з розвитком товарно-грошових відносин ухвалює грошову, а потім і фінансову форму.

Зважаючи на той факт, що сфера фінансових відносин безпосередньо залежить від ступеня розвитку і значення товарно-грошових відносин у суспільстві, можна сформулювати певні **закономірності історичного розвитку фінансових відносин у рабовласницькому і феодальному суспільствах:**

- з усієї сукупності відносин, виражених фінансами, одержали деякий розвиток переважно податки, збори, позики;
- фінанси були органічно пов'язані з доходами і витратами держави, посіли підлегле місце щодо цих категорій;
- фінанси тісно пов'язані з правовою діяльністю держави, підпорядкованою інтересам панівного класу;
- фінанси почали виражати приватноправовий (не публічний) принцип діяльності держави;
- податки, збори, позики, а також грошові витрати держави мали вкрай неврегульований характер; вони, зазвичай, не перебували під контролем представницьких органів влади;
- витрати мали переважно непродуктивний характер.

Розвиток грошових відносин поряд з існуванням натуральних податей і трудових повинностей відіграв істотну роль у розпаді рабовласницького і феодального способів виробництва. У період первинного накопичення капіталу фінанси набувають свого подальшого розвитку порівняно з феодалізмом, а також якісно нових закономірностей:

- це вже система грошових відносин, контрольована представницькими органами влади;
- відбувається розмежування доходів і витрат держави та особистих доходів і витрат монархів;
- відносини, пов'язані з формуванням доходів держави і їхнім використанням, стають вартісними відносинами;
- в умовах усунення держави від підприємницької діяльності всі її витрати мають практично непродуктивний характер;
- вирішальними методами формування доходів держави поступово стають податки і позики;
- зростає значення державного кредиту.

XX ст. охарактеризувалося могутнім розвитком продуктивних сил, створенням монополістичних об'єднань, розширенням функцій капіталістичних держав (період розвинутого капіталізму). Держава не тільки забезпечує обороноздатність країни, охорону приватної власності на засоби виробництва, свободу підприємництва і правопорядок, але й почала брати участь у процесі виробництва, розподілу та використання суспільного продукту. У цей період різко зростають державні витрати, значною мірою обумовлені витратами на мілітаризацію. Істотно збільшується питома вага та абсолютні суми витрат на соціальні цілі (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення), значного розвитку набули витрати держави на економіку. З'явилися нові державні витрати на охорону навколишнього середовища, подолання економічної відсталості окремих регіонів, надання субсидій і кредитів країнам, що розвиваються. Величезні витрати викликали необхідність збільшення податків – головного знаряддя мобілізації ресурсів у державний і місцеві бюджети і перерозподілу національного доходу.

Історичний характер фінансів доводить, що будь-яка держава в будь-який час створює систему формування і використання фондів, необхідних для реалізації своїх функцій – будемо вважати це **першою сферою фінансових відносин**. Методи і форми створення та використання державних фондів можуть суттєво відрізнятися, однак джерела виникнення фондів завжди обмежені, і жоден уряд не може створити нових джерел доходів для покриття своїх потреб. Йдеться не про форму вилучення, а про об'єкт, що оподатковується. Такими об'єктами були майно та дохід. Але щодо форм вилучення можна зазначити, що вже в античних державах поряд із прямими виникають і непрямі податки. Прямі податки стягувалися з власників землі і худоби, за часів війни вводився майновий податок. Непрямі податки були у формі мита та податків на торгівлю. У XX ст. зросло значення прямих податків і головного серед них – прибуткового податку з фізичних осіб. Уперше цей податок був введений у Великобританії в 1842 р., а в більшості країн Західної Європи і США – у

першій чверті ХХ ст. Другим великим прямим податком був податок на прибуток корпорацій. Але разом із збільшенням прямих податків у 1970–1990 рр. відбулося підвищення непрямих податків, насамперед за кошт надходжень по акцизах і податку на додану вартість. Проте, незважаючи на підвищення податків, доходів, що акумулюються, не вистачає на покриття щораз більших витрат держави. Бюджети країн характеризуються великими хронічними дефіцитами, державними позиками, що покриваються, випуск яких спричиняє зростання державного боргу. Після Другої світової війни значного розвитку набули місцеві фінанси, позабюджетні спеціальні урядові фонди, фінанси державних підприємств.

Другою сферою фінансових відносин є фінанси приватних національних і транснаціональних корпорацій, що є за своєю організаційною структурою акціонерними суспільствами, які набули широкого розвитку у країнах із розвинутою ринковою економікою. Акції дозволяють трансформувати грошові заощадження у виробничі інвестиції. Винятково важливого значення набувають питання фінансового менеджменту. Якщо в докапіталістичних формаціях кредит мав характер операцій розділу держави з лихварями, то в капіталістичних – є банківським і комерційним. **Кредитні ресурси** надаються позичальникам на певний термін на умовах поворотності і платності, **фінансові ресурси** – безкоштовно і без повернення. Функціонування фінансів сприяє створенню і зростанню кредитних ресурсів. Функціонування кредиту, зі свого боку, дозволяє формувати фінансові ресурси в розпорядження суб'єктів господарювання і держави, зокрема через фінансовий ринок. Отже, фінансам у розвиненій формі властиві такі особливі закономірності:

- одержують розвиток усі ланки фінансів;
- фінанси стають одним із найважливіших знарядь прямої дії на відносини суспільного відтворення: матеріальних благ, робочої сили і виробничих відносин;
- все більша частка національного доходу перерозподіляється через державний бюджет;

- податки використовуються як метод дії на розвиток матеріального виробництва;
- підвищується значення прибуткового податку з населення як наймасовішого податку;
- різко зростає роль державного кредиту;
- відбуваються великі зміни в бюджетному устрої, бюджетному процесі;
- існує тенденція довгострокового бюджетного прогнозування;
- з'являються принципово нові форми у фінансових відносинах: міждержавний бюджет, єдині принципи побудови деяких податків тощо.

Отже, можна стверджувати, що **фінанси є історичною категорією, а їхнє вдосконалення нерозривно пов'язано з розвитком суспільства**: чим складніше і вище рівень відносин між людьми, тим більш довершену структуру мають фінанси. Вони тому взагалі невід'ємні від людини, оскільки є розподілом і перерозподілом створених людиною багатств. Це, крім іншого, означає, що історія фінансів не закінчилася: вони будуть і далі вдосконалюватися і розвиватися.

Розділ 2. НАУКОВІ ПОГЛЯДИ НА КАТЕГОРІЮ «ФІНАНСИ»

На походження терміна «фінанси» існують різні погляди. Одні дослідники стверджують, що цей термін (як вже зазначалося, від лат. *financia* – готівка, дохід) виник у XIII–XV століттях у торгових містах Італії, а в подальшому отримав міжнародне поширення і став вживатися як поняття, пов'язане із системою грошових відносин між населенням і державою. Інші вважають, що це поняття було введено у вжиток французьким вченим Ж. Боденом (1530–1596), який у 1577 році видав роботу «Шість книг про республіку». Виділення ж фінансової науки із загальної політичної економії відбулося близько 150 років тому. У будь-якому разі термін «фінанси» – іншомовного походження.

Зі зміною структури відносин із відтворення ресурсів поняття «фінанси» змінювало свою форму і значення. Сутність фінансів, закономірності їхнього розвитку, сфера охоплюваних ними товарно-грошових відносин і роль у процесі суспільного відтворення визначаються економічним ладом суспільства, природою і функціями держави. Водночас, по суті, фінанси – це сукупність економічних відносин, що виникають у процесі формування, розподілу і використання грошових коштів. Хоча ключове слово в попередньому реченні – «розподіл», будь-які розподільчі і перерозподільчі процеси, що зачіпають створювані економічні блага в суспільстві, ототожнювати з фінансами некоректно. Поняття «фінанси» в сучасному його розумінні можна віднести до етапу відокремлення державної скарбниці, виникнення державного бюджету.

Фінанси, як історична категорія з'явилися одночасно з державою під час розшарування суспільства на класи, касти, стани тощо. У суспільствах (державах), де спостерігалася перевага натуральних відносин, перерозподільчі процеси мали насамперед характер натуральних податків і різні особисті обов'язки.

Виникнення податків відносять до періоду становлення перших державних утворень, коли з'являється товарне виробництво,

формується державний апарат – чиновники, армія, суди. Саме необхідністю в утриманні держави та її інститутів і було обумовлено виникнення оподаткування. Спочатку податки існували у вигляді безсистемних платежів, маючи переважно натуральну форму. Піддані мали повинності особистого характеру (панщина, участь у походах), а також сплачували податки продовольством, фуражем (кормом для тварин), спорядженням для армії. У міру розвитку і зміцнення товарно-грошових відносин податки поступово набувають майже скрізь винятково грошової форми. Спрямовували податкові платежі здебільшого на військові цілі й утримання державного апарату.

З формуванням державного апарату і розширенням його функцій, особливо в міру формування постійних військ, здійснення фортифікаційного і дорожнього будівництва, зростає і роль фінансів. Поступово розвиток товарно-грошових відносин сприяв зміні форми перерозподільних відносин – вони мали переважно грошовий характер. Однак суть цих відносин принципово не змінювалася – навіть у найбільш розвинених країнах гроші не виконували всіх своїх функцій.

Незважаючи на те, що термін «фінанси» з'явився порівняно нещодавно (від трьохсот до п'ятисот років тому), перші праці вчених, присвячені темі розподілу і перерозподілу ресурсів у державі, з'явилися значно раніше – більше ніж дві тисячі років тому.

З огляду на тривалість періоду розвитку фінансової науки доречно розділяти її на окремі етапи. Один із провідних теоретиків фінансової науки ХІХ століття, професор Гейдельберзького університету К. Рау (1792–1870), виділив три періоди розвитку:

- «донауковий» стан;
- перехід до наукового оброблення;
- науковий (раціональний) період.

Розроблення і дослідження фінансової сфери в будь-який період тісно пов'язані з особливостями наявного суспільного ладу й економічної політики, що провадяться державою.

2.1. «Донауковий» стан фінансової науки

Період донаукового стану був найдовшим. Історики фінансової науки відносять початок цього періоду до часів Стародавньої Греції та Риму. За часів Стародавньої Греції панував погляд, згідно з яким держава розглядалася в частині акумулювання коштів на суспільні потреби як звичайна приватна особа. Доходи держави склалися з декількох джерел, основним із яких була плата за користування державними землями, рудниками, ринками, пристанями тощо. Напрями витрат державних коштів теж не відрізнялися великою розмаїтістю. Водночас не було потреби у складній фінансовій системі, оскільки види і напрямки державних витрат були дуже нечисленні.

Тоді як Афі́нський поліс (грумада, держава) у другій половині IV століття до н. е. внаслідок тривалих військових дій мав серйозні економічні труднощі, його громадяни замислювалися про кардинальну зміну політики Афін у сфері розподілу. Потрібно було знайти нові методи управління економічними відносинами, які згодом назвуть фінансами. Одним із перших, хто зацікавився цим питанням, був історик і філософ Ксенофонт (430–355 рр. до н. е.), він створив трактат «Про доходи». Його працю можна вважати однією з перших, присвячених державним фінансам.

***Біографічний нарис. Ксенофонт Афі́нський** (народився близько 430 р. до н. е., помер у 50-х роках 4 ст. до н. е.) – давньогрецький письменник, історик і філософ, афі́нський полководець і політичний діяч, родом із багатой родини в Афінах. З молодих років став послідовником вчення Сократа. У 401 році до н. е. вступив на службу до сина перського царя Дарія II Кіра Молодшого. Під час спроби повалення влади старшим братом Аршаком у Персії Кір загинув, і Ксенофонт із великою сміливістю і вмінням керував відступанням десяти тисяч найнятих Кіром греків через ворожу землю. Прибувши до Геллеспонту, Ксенофонт дав змогу врятованим воїнам об'єднатися зі спартанськими військами, які вели війну за звільнення малоазійських греків,*

а сам разом зі спартанським царем Агезілаєм повернувся до Греції. У засудженого в Афінах за державну зраду як такого, що приєднався до ворогів, Ксенофонта конфіскували майно, і він залишив Афіни. Кілька років служив під керівництвом Агезілая і був винагороджений спартанцями, які подарували йому маєток поблизу Елідського міста Скіллунті. Там він і жив на самоті, створюючи літературні праці, поки спокій його не було порушено боротьбою фіванців зі Спартою. Після битви біля міста Левктрах (Центральна Греція) і перемоги фіванців Ксенофонт у 370 році до н. е. втік зі Скіллунті і ледве врятувався в Коринті. Він знову спробував повернутися на батьківщину та об'єднався з македонцями проти Фів. Вирок про його вигнання був скасований, але незабаром Ксенофонт помер. Сповнений прагнення до практичної діяльності Ксенофонт не бажав обмежуватися кабінетною вченістю і сухими відволіканнями, однак дослідники вважають, що часом йому бракувало творчої оригінальності і патріотизму. Греки особливо цінували його мову за ясність, точність, певність; за вишуканість виразів його називали «Атичною бджолою». Можливо, саме в стилі викладення і криється надзвичайна популярність праць Ксенофонта.

Головним джерелом коштів Афіньської держави були податки. Завдяки вигідному географічному положенню афінська держава отримує чималі доходи, зокрема від податку з торгівлі. Ще одна велика стаття доходу бюджету – здавання в оренду приватним особам священної землі і святилищ. Ксенофонт пропонує додаткові способи збагачення держави. Один із них – здавання в оренду державного майна – судів, державних готелів і рабів. Іншим способом, як вважав Ксенофонт, може стати купівля декількох сотень рабів із метою видобутку срібла з рудників і отримання доходу від продажу видобутого срібла в казну. Примітно, що в роботі Ксенофонта міститься навіть приклад економічного розрахунку – щоб довести прибутковість пропонуваного проекту, автор вираховує витрати, виручку і прибуток. Ще одним способом пожвавлення економіки Ксенофонт вважає стимулювання торгівлі, що можна досягти будівництвом

готелів і сховищ для товарів, наданням привілеїв торговцям, які надають допомогу державі, прискоренням розв'язання торговельних суперечок. Головну роль у поліпшенні економічного становища Афін Ксенофонт віддає державі, наголошуючи на необхідності розвитку саме торгової сфери.

Другим філософом, який присвятив свої праці фінансовій сфері у Стародавньої Греції, можна вважати Аристотеля. Його основні погляди викладені в роботі «Афінська політія. Державний устрій афінян».

Біографічний нарис. Аристотель (384–322 рр. до н.е.) – давньогрецький логік, естетик, риторик, філософ і вчений-енциклопедист. Аристотель родом із родини спадкових лікарів при дворі македонських царів. Учень Платона. У сімнадцять років (367 р. до н. е.) Аристотель вступив до Академії Платона, де пробув протягом 20 років як слухач, викладач і рівноправний член співдружності філософів-платоників. Після смерті Платона в 347 р. до н. е. Аристотель залишив Афіни з політичних міркувань, багато подорожував. У 343 році на запрошення Філіппа – царя Македонії – прибув у столицю Пеллу, де став учителем його сина Олександра Македонського. У 335 р. до н. е. Аристотель заснував навчальний заклад під назвою Лікей (Афіни), де навчання відбувалося під час прогулянок. Аристотель не був народженим у Афінах, тому жив там у статусі метека – іноземця, що не мав прав громадянства. Помер від хвороби в Халкіді на Евбеї, куди втік від переслідування за звинуваченням в антимакедонському підбурюванні громадськості та в злочині проти релігії.

За життя Аристотель задумував і організовував широкомасштабні природничо-наукові дослідження, що фінансував Олександр Македонський. Вони сприяли багатьом фундаментальним відкриттям, однак найбільші досягнення Аристотеля належать до галузі філософії, хоча вчений встиг охопити майже всі доступні для його часу галузі знання. Роздуми Аристотеля про економіку і фінанси Стародавньої Греції тісно переплітаються з його філософськими поглядами на політичний і соціальний устрій

держави. Висунення на чільне місце придбання матеріальних благ, на думку Аристотеля, засноване на неправильному розумінні людської природи. Економіка як мистецтво придбання і виробництва матеріальних благ мають у житті своє законне підлегле місце, але їм ніколи не варто надавати занадто великого значення. Особливе місце посідають, наприклад, лихварі, оскільки нічого не виробляють. Важливого значення для набуття добробуту громадянами Аристотель надає власності, досліджуючи її роль у громадських і державних відносинах. Він вважає, що для того, щоб всі брали участь у державному житті, бідним треба платити винагороду за виконання обов'язків, а багатих штрафувати за ухилення від них. Зі станом власності Аристотель також пов'язує структуру народних зборів, посад, судів і військ. Аристотель попереджує про можливість корупції у сфері управління, коли влада поповнюється із середовища всього цивільного населення, так що до складу уряду потрапляють найчистіше люди зовсім бідні, яких унаслідок їхньої незабезпеченості легко можна підкупити. З іншого боку, цей урядовий орган надає стійкість державному ладу, тому що народ, маючи доступ до вищої влади, залишається спокійним. Отже, філософ доходить висновку: найбільшим добробутом для держави буде наявність у громадян власності середньої (*за вартістю – авт.*), але достатньої; і тоді «середній вид» державного устрою не призведе до внутрішніх чвар. Що стосується додаткових доходів держави, Аристотель пропонує використовувати державні регалії і вводити монополії на який-небудь вид економічної діяльності. **Регалії** (дослівно від лат. «*regalis*» – те, що належить монарху) – належні державі привілеї на отримання певних доходів (головними були монетна, гірська, соляна, лісова види діяльності тощо).

Дослідники вважають, що Ксенофонт і Аристотель виявилися першими, хто розмірковував про суть доходів і економічних благ і виявив такі джерела доходів держави, як податки, а також надходження від господарської діяльності держави.

2.2. Зародження і формування науки про фінанси в Європі

У середні віки будь-яких значущих систематичних розробок із фінансової тематики ще не було, проте саме кінець середньовіччя розглядається багатьма вченими як початок другого періоду у створенні майбутньої фінансової науки – переходу до наукового оброблення. Основний внесок у систематизацію знань про фінанси був зроблений європейськими вченими. Їхній довгий список очолює Фома Аквінський. Фома Аквінський вперше зробив спробу обґрунтувати право короля на збір податків із підданих.

***Біографічний нарис. Фома Аквінський (1225–1274)** – середньовічний філософ і теолог. Син графа Ландольфа, народився в родовому замку Роккасекка поблизу Аквіно, Південна Італія. Початкову освіту Фома отримав у монастирській школі, потім вивчав вільні науки в Неаполітанському університеті. Після вступу в домініканський орден був відправлений на навчання. З 1245 року навчався в Альберта Великого в Паризькому, а потім у Кельнському університетах. У 1252 році повернувся в домініканський монастир св. Якова в Парижі, а чотири роки по тому був призначений на одне із закріплених за домініканцями місць викладачем теології в Паризькому університеті. З 1257 року Фома – доктор Паризького університету, викладає богослов'я і філософію. Також Фома читав лекції в Кельні, Римі та Неаполі. Практично всю решту життя провів в Італії, за винятком 1268–1272 років, протягом яких він перебував у Парижі, ведучи полеміку з паризькими аверроїстами (послідовниками новітньої форми аристотелізму) щодо інтерпретації аристотелівського вчення про безсмертя активного інтелекту. Нездужання примусило його перервати викладання і письменницьку працю в кінці 1273 року. На початку 1274 року Фома помер у монастирі Фоссанова дорогою на церковний собор у Ліон, куди він був запрошений папою Григорієм X як консультант Ліонського собору. З 1879 року Фома визнаний найавторитетнішим католицьким релігійним філософом, який зв'язав християнське віровчення з філософією Аристотеля. Головною заслугою Фоми Аквінського*

вважається переосмислення вчення Аристотеля у світлі християнського вчення.

Найбільш істотними для становлення фінансової науки були праці італійських вчених. Крім того, на думку деяких сучасних вчених, саме в містах Верхньої Італії в XV столітті і сталося її зародження. Так, питання систематизації знань у галузі фінансів вивчали такі видатні вчені, як Франческо Петрарка (1304–1374), Діомед Карафа (1406–1487), Нікколо Макіавеллі (1480–1540), Джованні Ботеро (1540–1617), Франческо Гвіччардіні (1483–1540) та інші. Праці італійських вчених дали поштовх до появи таких робіт і в інших країнах. Це були роки раннього меркантилізму (кінець XV – середина XVI століть), що завершували доіндустріальний етап розвитку економіки і відкривали епоху первісного нагромадження капіталу. Натуральне господарство витіснялося товарно-грошовими відносинами. Основна ідея меркантилізму, прихильниками якого були англієць Уильям Стаффорд (1554–1612), італійці де Сантіс (точні роки життя не встановлені) і Гаспаро Скаруффі (1519–1584), виражалася в активному втручанні держави в господарське життя.

Меркантилізм (від лат. «*Mercari*» – торгувати) застосовується у тлумаченні: по-перше, як перша школа буржуазної політичної економії, як спроба теоретичного обґрунтування економічної політики, що обстоюється купцями; по-друге, як економічна політика періоду раннього капіталізму, що характеризується активним втручанням держави в господарське життя. До речі, цей термін було введено в економічну науку Адамом Смітом (1723–1790).

Представниками пізнього меркантилізму вважаються Томас Ман (1571–1641), Антоніо Серра (точні роки життя не встановлені), Антуан де Монкретьєн (1575–1621). Пізній меркантилізм, на думку сучасних економістів, більш прогресивний, оскільки сприяв розвитку торгівлі, промисловості, суднобудування, міжнародному поділу праці. Основними принципами меркантилістів були:

– стимулювання експорту з метою збуту готової продукції і припливу в країну золота і срібла, оскільки дорогоцінні метали

вважалися основним багатством держави, а продуктивними вважалися тільки галузі промисловості, що виробляють товари на експорт;

- скорочення імпорту за допомогою встановлення протекційністських тарифів на промислові товари;

- підтримка промисловості за допомогою імпорту дешевої сировини;

- заохочення зростання монополій і запобігання конкуренції;

- заохочення зростання населення – для підтримки низького рівня зарплати і високого рівня норми прибутку.

З ростом капіталістичних форм господарства і розширенням зовнішньої торгівлі ставала очевидною недоцільність політики, яка ставила собі за мету накопичення грошей у країні.

З розвитком промисловості європейські філософи і вчені, політичні діячі та підприємці досліджували фінансову сферу, намагаючись відповісти на питання про подальший її розвиток. Певну систематизацію фінансів вперше виконав французький вчений Жан Боден (1530–1596), виділивши сім основних джерел державних доходів:

- домени;

- військова здобич;

- подарунки друзів;

- данина союзників;

- торгівля;

- мито із ввезення і вивезення;

- податки з підданих.

Домен (франц. «*domaine*», від лат. «*dominium*» – володіння) – спадкове земельне володіння короля в країнах Західної та Центральної Європи в середні віки, куди входили вотчини, фортеці, міста, ліси, пасовища, розкидані в різних районах країни. Домен служив фондом земельних пожалувань прямим васалам короля, а також головним джерелом коштів для утримання короля і королівського двору. Розширення королівських доменів завдяки приєднанню володінь великих феодалів стало одним із засобів

зміцнення королівської влади і ліквідації феодальної роздробленості.

У своїх роботах Жан Боден стверджував, що в період, який слідував за періодом географічних відкриттів, зростання цін на товари було викликано припливом дорогоцінних металів у Європу. Вчений гаряче обстоював необхідність свободи торгівлі і захищав ідею спадкової монархії з правом засновувати податки тільки за згодою народу.

Англійський філософ і економіст Томас Гоббс (1588–1679) активно пропагував ідею непрямого оподаткування. Захищаючи абсолютну владу правителя, Т. Гоббс зазначає про важливість захисту приватної власності і необхідності збору податків рівномірно, тобто з усіх підданих без винятку.

Джон Локк (1632–1704) пропонував замінити всі податки одним – поземельним.

Уільям Петті (1623–1687) розробляв ідею про стимулювання розвитку господарського життя за допомогою розумної податкової політики. Саме він своїм твором «Трактат про податки і збори» вважається родоначальником буржуазної політекономії – напрямку економічної думки, з формування якого почався «раціональний період» науки про фінанси.

Отже, можна зробити висновок, що погляди філософів і вчених поступово почали концентруватися не на сфері обігу, а на сфері виробництва, і саме в ній вони бачили основу багатства держави. Незважаючи на бурхливий розвиток способів і методів поповнення державної скарбниці, що спостерігався до початку XVII століття в багатьох феодальних державах, наука про фінанси ще не стала загальноновизнаною.

Крім того, один із найвидатніших мислителів того періоду, Нікколо Макіавеллі (1469–1527), висловлюючи сумнів у самій можливості існування фінансової науки, аргументував свою позицію тим, що такій науці варто було б мати якісь незаперечні істини, положення, але оскільки їх немає, а все зводиться лише до відомої навички і спритності в оббиранні громадян, то немає і самої науки. Лише до середини XVIII століття з появою робіт

фізіократів поступово почало формуватися розуміння того, що «розбійницька політика» держави у сфері розподілу безперспективна, а державне господарство повинно керуватися загальними економічними законами.

2.3. «Раціональний» період фінансової науки

Отже, можна виділити дві великі стадії, характерні для виникнення, становлення і розвитку науки про фінанси. Перша, що почалася за часів Римської імперії і закінчилася в середині XX століття, знайшла своє теоретичне оформлення в так званій класичній теорії фінансів. Сутність класичної теорії полягає в домінанті державних фінансів. На зміну цій стадії прийшла друга, суть якої висловлює неокласична теорія фінансів, що визнає чільну роль фінансів приватного сектору: фінанси переважно розглядаються з позицій великих компаній і ринків капіталу.

Внесок європейських вчених у розвиток науки про фінанси різний. Це пов'язано з тим, що країни Європи по-різному розвивалися. Першими авторами робіт з обліку та фінансів були італійці (з XV століття), потім у XVII столітті найбільш значний внесок у теорію фінансів зробили англійські вчені, нарешті, істотно збагатили фінансову науку німецькі вчені в XVII–XVIII століттях. Можна стверджувати, що, не знаючи про свою належність до тієї чи іншої школи, всі ці вчені розглядали фінансову сферу, зазвичай, з погляду держави. Тому можна зазначити про те, що ще на початку другого тисячоліття зародилася класична теорія фінансів.

2.3.1. Класична теорія фінансів

XVIII століття вважається переломним у плані становлення і зміцнення науки про фінанси – саме другою половиною XVIII століття багато вчених датують появу систематизованої фінансової науки як самостійного напрямку. Поштовх цьому дали роботи фізіократів, чий погляд став реакцією на погляди меркантилістів. Перемога капіталістичної системи над феодалною сприяла створенню економічних шкіл і поглядів, що тією

чи іншою мірою захищали нові виробничі відносини. Так поступово відбувалося зародження класичної політекономії, що відносять до XVIII століття.

Класична буржуазна політична економія – напрям буржуазної економічної думки, що виник у період становлення капіталістичного способу виробництва і початку класової боротьби пролетаріату (у XVIII столітті). Буржуазна політекономія виражала інтереси промислової буржуазії, проголосила капіталізм вічною формою виробництва, висловлювалася за обмеження втручання держави в діяльність буржуа.

Правда, представники цієї школи – французи Франсуа Кене (1694–1774), Анн Робер Жак Тюрго (1727–1781), Оноре Габріель Рікеті Мірабо (1749–1791), англійці Адам Сміт (1723–1790) і Давид Рікардо (1772–1823) – не виділяли фінанси з політекономії, бо не вважали їх самостійною наукою.

Попри всю різноманітність рівня, обсягу та стилю робіт авторів цієї школи уявлення про фінанси можна звести до таких основних положень:

- держава необхідна, оскільки вона охороняє «природний порядок від заздності і замахів»;

- держава не повинна порушувати «природний порядок», тобто право власності і конкуренції за допомогою встановлення обмежувальних мит і монополій, і не повинна втручатися в господарське життя країни;

- державою повинні дотримуватися основні принципи оподаткування:

- податки повинні платити всі відповідно до своїх доходів (це положення спрямоване проти податкового імунітету духовенства і дворян);

- податок повинен бути не довільним, а точно визначеним заздалегідь;

- податок повинен стягуватися у зручний для платника час;

- стягнення податків повинно бути дешевим;

– утримання уряду має бути дешевим, оскільки витрати на управління державою є непродуктивними.

На початку XVIII століття за умови кризи, що наростала, феодальної системи і економічного спаду в передреволюційній Франції з'являється теорія фізіократії. Головна мета держави, на думку фізіократів, повинна полягати не в захоєнні торгівлі або промисловості, а в розвитку землеробства, з якого, на їхню думку, і починається справжнє багатство держави.

Фізіократія (від грец. «*Phesis*» – природа і «*kratos*» – сила, влада, панування) – один із перших напрямків класичної буржуазної політичної економії, що виник у Франції в середині XVIII століття і став реакцією на меркантилізм.

Економічне життя розглядалося фізіократами як природний процес, який має свої внутрішні закономірності. У своїй економічній теорії вони захищали принцип «природного порядку», юридичною основою якого є розумні фізичні і моральні закони держави, якщо забезпечують захист приватної власності, відтворення і правильний розподіл благ. Теорія фізіократії також розроблялася в Італії, Великобританії, Німеччині, Швеції та інших країнах.

Основоположником школи фізіократів вважають французького лікаря Франсуа Кене (1694–1774). Матеріали його праць («Фермери», «Податки», «Економічна таблиця» та інші) увійшли в історію як перший приклад макроекономічного аналізу.

Біографічний нарис. Франсуа Кене (1694–1774) – французький лікар, який присвятив себе економіці тільки в останній період життя. Народився в Мері поблизу Парижа. Син бідних батьків, Франсуа навчився читати і писати тільки у 12 років. Будучи енергійним і працьовитим, він отримав ступінь доктора хірургії, став головним лікарем лікарні в місті Манті і домогся визнання і популярності як хірург. З 1744 року він був придворним лікарем Людовіка XV. Але економіка завжди цікавила Кене, і в 60 років він, нарешті, зміг приділити час науковим пошукам. Кене є одним із найяскравіших представників школи фізіократів.

В основі суспільної організації за Ф. Кене – поділ суспільства на три класи:

– продуктивний клас, що складається з хліборобів і створює чистий дохід, за кошт якого існують всі класи;

– купці і промисловці як клас «безплідний», що не створює нічого нового, а лише переробляє здобуте першим класом в іншу форму, більш придатну для задоволення потреб;

– клас власників нічого не створює і не переробляє, а тільки користується чистим доходом.

Ф. Кене був одним із перших, хто розділив суспільство на класи на економічній основі, тобто на основі ставлення кожного класу до виробництва та привласнення додаткового продукту. Сьогодні вчення фізіократів має тільки історичний інтерес: його основні положення спростовувалися життєвим досвідом. Постулат про існування раз і назавжди встановлених законів суспільної організації сприймають як утопію, а оптимістичні надії на дію розумного інтересу здаються ілюзією. Система Ф. Кене вплинула на Адама Сміта і його послідовників. Зростання промислового виробництва, формування поділу праці у XVIII столітті вимагали зміни панівних в економічній сфері уявлень і традицій. Виникла необхідність перегляду чинних економічних теорій. У цих умовах теорія Адама Сміта, викладена в книзі «Дослідження про природу і причини багатства народів», зіграла величезну роль у подальшому розвитку економічної науки.

Біографічний нарис. Адам Сміт (1723–1790) – шотландський економіст і філософ. Народився в шотландському містечку Керколді. Його батько, невеликий митний чиновник, помер ще до народження сина. У дитинстві Адам отримав гарне виховання від матері, яка до кінця свого життя мала на сина великий моральний вплив. З 14 років вивчав в університеті Глазго математику і філософію. У 1740 році Адам їде в Оксфордський університет за протекцією шотландського університету. Після повернення читає лекції з риторики, юриспруденції, етики в Единбурзі. У 1751 році Адам Сміт отримав звання професора логіки, у 1752 році – професора моральної історії університету

Глазго і далі читав лекції, додавши до перерахованих наук курс політекономії. Лекції Адама Сміта мали особливу популярність, хоча його мова не була милозвучною, і часом він майже заїкався. Після опублікування першої своєї роботи «Теорія моральних почуттів» у 1759 році Сміт отримує пропозицію від герцога Баклейського супроводжувати його з родиною в подорожі Європою. У Парижі А. Сміт познайомився з багатьма видатними мислителями того часу, зокрема з А. Тюрго. Після повернення в 1767 році А. Сміт усамітнюється в рідному домі і присвячує себе написанню головної праці свого життя – у 1776 році побачило світ «Дослідження про природу і причини багатства народів». Цей твір, на думку багатьох дослідників, послужив початком до створення політичної економії, що згодом почали іменувати класичною. У 1778 році Сміт отримує призначення на посаду члена Митної ради Шотландії і переїжджає в Единбург. У 1787 році Сміта обирають ректором університету в Глазго. Напередодні своєї смерті Сміт наказав спалити всі незакінчені рукописи. Помер у 1790 році.

Твір Адама Сміта проникнутий високою ідеєю «очевидної і простої системи природної свободи», до якої, на думку Сміта, рухається весь світ, і яка створює «природний порядок». Якщо фізіократи ставили «природний порядок» у залежність від сил природи, Адам Сміт вважає, що він («природний порядок») визначається людською природою. Обґрунтування ідеї «природного порядку» в розвитку суспільного виробництва вважається основним внеском Адама Сміта в розроблення економічних законів. Відбите в книзі уявлення про природу людини і співвідношення людини і суспільства лягло в основу поглядів класичної школи. Кожна людина, вважає А. Сміт, має свій корисливий інтерес, але отримувати вигоду вона може, тільки пропонуючи на обмін свої послуги. Якщо дозволити всім суб'єктам функціонувати вільно і мати свої цілі взаємно, буде діяти «невидима рука ринку», завдяки якій втілюватимуться в життя об'єктивні економічні закони. Тому А. Сміт ратував за свободу конкуренції, скасування обмежувальних заходів на ринку, розподіл праці

і спеціалізацію. Держава, на його думку, має відігравати роль арбітра і здійснювати необхідні заходи, які не до снаги приватному капіталу, – охороняти правопорядок, вільну конкуренцію і приватну власність, організовувати народну освіту, громадські роботи тощо.

Полемізуючи з меркантилістами і фізіократами, А. Сміт доводив, що багатство створюється всіма видами продуктивної праці (а не тільки завдяки видобутку дорогоцінних металів або землеробства), а переважно, у сфері виробництва. Крім того, праця є і мірилом вартості товару. Однак вартість товару вимірюється не обсягом праці, витраченим на його створення, а тим обсягом товарів, який можна придбати в обмін на цей товар. Відповідно до теорії А. Сміта початкова ціна товару під час розподілу ділиться на три частини: заробітну плату, прибуток (вигоду) і ренту. Ці три частини є доходами трьох головних класів суспільства – найманих працівників, капіталістів, землевласників. Дослідники вважають, що, розвиваючи трудову теорію вартості, А. Сміт фактично обґрунтував закон вартості і спробував розкрити механізм дії закону вартості через коливання ринкових цін навколо вартості, що згодом розвинув Карл Маркс (1818–1883) у своїй головній праці «Капітал».

Закон вартості: об'єктивний економічний закон товарного виробництва, що регулює обмін товарів відповідно до кількості витраченої на їхнє виробництво суспільно необхідної праці, тобто на їхню суспільну вартість.

А. Сміт також побачив залежність ринкових цін від взаємодії між попитом на товари і пропозицією, «намацавши» дію закону попиту і пропозиції.

Закон попиту і пропозиції – економічний закон, який об'єднує в собі закон попиту і закон пропозиції. Зазвичай ціна встановлюється в точці рівноваги між пропозицією і попитом. За інших однакових умов зниження ціни на товар збільшує попит (готовність купувати) і зменшує пропозицію (готовність продавати).

Деякі фахівці вважають А. Сміта основоположником політекономії, інші віддають пальму першості в розробленні основних принципів політекономії Ф. Кене і А. Тюрго. Найбільше здається об'єктивною думка про те, що робота Сміта систематизує ідеї попередників, утворюючи повноцінну працю, викладає основу економічної науки – теорію виробництва і розподілу, аналіз дії цих абстрактних принципів на історичному матеріалі і низку прикладів їхнього застосування в економічній політиці. Найбільшим прихильником і водночас опонентом А. Сміта став Давид Рікардо – успішний бізнесмен, який зацікавився питаннями економіки.

Біографічний нарис. **Давид Рікардо (1772–1823)** – англійський бізнесмен і економіст, продовжувач вчення Адама Сміта. Народився в Лондоні, у багатій буржуазній родині. Після навчання у звичайній школі батьки відправили сина до дядька в Амстердам, де Давид допомагав дядькові в конторі, починаючи осягати таємниці комерції. З 16 років Рікардо допомагає батькові в конторі і на біржі і незабаром в ділових колах заробляє собі гарну репутацію. У 21 рік Давид посварився з батьком, одружившись на дочці лікаря-квакера, і почав самостійний бізнес. Будучи від природи кмітливим і енергійним, Рікардо зміг за кілька років завдяки угодам із державними борговими паперами на біржі зібрати статок, що з роками тільки множився. Маючи допитливий розум, Рікардо почав займатися науковою діяльністю в 26 років, щоб усунути свої сумніви з приводу деяких питань економіки. У 44 роки, заробивши достатньо, Рікардо поступово починає відходити від справ. У 1817 році виходить у світ головна праця Давида Рікардо – «Начала політичної економії та оподаткування». У 1819 році Рікардо остаточно пішов із бізнесу, ставши членом парламенту від Портарлінгтона. Помер Рікардо у своєму маєтку Геткомб-парк у 1823 році.

В епоху промислової революції в Англії на зміну мануфактурному виробництву прийшла машинна індустрія. Передумовою і наслідком цього процесу були накопичення капіталу й одночасно загальне поширення найманої праці. Цей період збігся

з роками життя Давида Рікардо, який у своїх роботах («Висока ціна золота, доказ знецінення банкнот», «Пропозиції щодо економічної та надійної валюти», «Начала політичної економії та оподаткування») доводить, що класова структура суспільства відіграє визначальну роль у функціонуванні економіки.

Основним завданням політекономії Д. Рікардо вважав установлення законів розподілу «продукту землі» (у значенні продукту країни, тобто національного доходу і національного багатства) між трьома головними класами суспільства (робочі, капіталісти, землевласники). В основі концепції Д. Рікардо лежить закон вартості – визначення вартості товарів робочим часом, витраченим на їхнє виробництво. Д. Рікардо спробував розглянути всю систему категорій капіталістичної економіки як єдність, що підлягає в кінцевому підсумку закону вартості. Відкинувши положення А. Сміта, ніби вартість визначається працею тільки в «первісному стані суспільства», Д. Рікардо довів, що **вартість товарів, єдиним джерелом якої є праця працівника, лежить в основі доходів різних класів буржуазного суспільства – заробітної плати, прибутку, процента і ренти**. Він критикував Адама Сміта за непослідовність і подвійність у питанні про застосування закону вартості до реального капіталістичного господарства. Одним із серйозних досягнень наукової діяльності Д. Рікардо був аналіз земельної ренти. Д. Рікардо побудував теорію ренти на основі теорії трудової вартості і пояснив, що **джерелом ренти є не родючість землі, а праця на землі найманих працівників, необхідна для її оброблення**. Щоправда, дослідники дорікають Д. Рікардо в тому, що він, спрощено розглядаючи багато процесів як результат безпосередньої дії вихідного закону, не дослідив ланцюг складних ланок, що опосередковують ці зв'язки. Так, вартість ототожнювалася з ціною виробництва, водночас логічні та історичні ланки між ними ігнорувалися.

Підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що Д. Рікардо належить перше чітке формулювання **кількісної теорії грошей**, розроблення теорії ренти, трудової теорії вартості (покладеної згодом в основу теорії додаткової вартості К. Маркса), заробіт-

ної плати, дослідження процесів руху товарів і грошей, а також системи оподаткування.

Кількісна теорія грошей: рівень товарних цін пропорційний обсягу грошової маси в обігу.

Основні постулати теорії Д. Рікардо:

- усі доходи створюються в процесі виробництва;
- вартість товарів визначається витратами праці на їхнє виробництво, а не їхньою корисністю;
- ціна складається в процесі виробництва, а зростання виробництва призводить до зниження вартості;
- рента – це додаткова вартість за користування землею, яка виплачується землевласнику незалежно від стану землі і залежить від родючості, місця розташування, величини вкладеного в землю капіталу.

Роботи Д. Рікардо відіграли важливу роль у визначенні предмета і методу політичної економії як науки, а також у практичному розробленні методології економічного дослідження. Для Д. Рікардо, як і для А. Сміта, був характерний неісторичний підхід до економічного розуміння суспільних явищ. Вони розглядали капіталізм як єдиноможливу природну і вічну форму організації суспільства.

Послідовником Д. Рікардо і одним із найбільш видатних представників класичної політекономічної школи є Джон Стюарт Мілль, який видав у 1848 році працю «Принципи політичної економії», що мала значний вплив на розвиток економічної науки в Європі. У 50–60-х роках XIX століття Англія досягла піку своєї економічної і політичної могутності у світі. Робочий клас в Англії не без боротьби, але поступово все-таки відвойовував свої інтереси, насамперед це стосується висококваліфікованих груп робітничого класу – «робочої аристократії». До кінця століття покращилися умови праці, підвищився рівень життя робітничого класу загалом. «Класова свідомість» пролетаріату зростала, проте все більше прямувала у сферу суто економічних інтересів, що загалом навіть влаштовувало буржуазію. Буржуазія допомагала робітничому класу: була ухвалена ціла низка фабри-

чних законів, легалізовані профспілки, які скоро стали значною силою. Правда, навіть у середовищі буржуазії відбувався розкол – не всі готові були ділитися з пролетаріатом. Але, по суті, боротьба між ліберальними і консервативними представниками буржуазії велася за її справжні інтереси, і, як стверджують історики, що обраний курс виявився розумним. Розквіт наукової діяльності Дж. Мілля якраз передував цьому періоду, і його роботи користувалися великою популярністю в буржуазному середовищі. Причина успіху його «Принципів політичної економії» полягає в тому, що це, на думку багатьох фахівців, найкращий для середини XIX століття зразок трактату, де наука політичної економії розглядається загалом. Щоправда, деякі дослідники дорікають Міллю у відсутності наукового погляду в тому, що він намагався «пристосувати» погляди А. Сміта і Д. Рікардо до чинних суджень вульгарної політичної економії.

Вульгарна політична економія – система спрощених, а тому й антинаукових економічних теорій, що дають опис зовнішньої видимості економічних процесів із метою захисту певних інтересів.

Слідом за Д. Рікардо Дж. Мілля приділяє велику увагу законам виробництва і розподілу, але, на відміну від нього і А. Сміта, розділяє їх, вважаючи, що закони розподілу управляються законами і звичаями даного суспільства і є результатом людських рішень. У зв'язку з цим він велику увагу приділив проблемам розвитку державної системи соціального забезпечення і проблемам оподаткування. Саме Дж. Мілля сформулював теорію рівності жертви, у якій він обґрунтував принцип прогресивного оподаткування. Найбільш відповідним об'єктом прогресивного оподаткування Дж. Мілля вважав спадщину, що не придбана працею, і «незароблений приріст» рент, що є наслідком підвищення ціни землі.

Біографічний нарис. *Джон Стюарт Мілля (1806–1873) – англійський мислитель, економіст і громадський діяч, старший син англійського економіста Джеймса Мілля, друга Давида Рікардо. У 3 роки батько навчив Джона читати по-давньогрецькому,*

і до 8 років хлопчик прочитав величезну кількість книг. У 13 років під керівництвом батька Джон вивчає курс політичної економії, а в 16 років публікує дві статті про теорію вартості. Мріючи про політичну кар'єру, Джон був змушений під тиском батька влаштуватися на наймолодшу посаду клерка в Ост-Індській компанії. Поєднуючи роботу і наукову діяльність, у 20 років Мілль розуміє, що, вивчаючи науку, відгородився від справжнього життя. Як наслідок, його досягає розчарування і навіть думки про самогубство. У 1830 році він знайомиться із місіс Гаррієт Тейлор, красивою і розумною 22-річною дружиною заможного лондонського купця і матір'ю двох дітей, що виліковує його від меланхолії. Навколо Тейлор за участю Мілля складається гурток мислячих людей. У 1840-х роках виходять друком твори Мілля – «Система логіки», «Досліди про деякі невирішені питання політичної економії», «Принципи політичної економії». Після смерті чоловіка Г. Тейлор Мілль одружується з нею в 1851 році. У 1858 році закінчується служба Мілля в Ост-Індській компанії через її ліквідацію. У наступні роки Мілль публікує кілька політичних і філософських творів, але політичну економію він більше не вивчає. Кілька років Мілль був членом парламенту. Але, зазнавши поразку на чергових виборах, Мілль поїхав до Франції. Помер у 1873 році в Авіньйоні.

Вартістю (цінністю) товару Дж. Мілль вважає його купівельну спроможність щодо інших благ. Якщо в трактуванні природи вартості Дж. Мілль пориває з класичною політичною економією, то в питаннях, що стосуються концепції продуктивної праці, чинників накопичення капіталу, теорії заробітної плати, теорії грошей, теорії ренти, він цілком залишається в межах уявлень цієї економічної школи, хоча багато з перелічених напрямків у трактуванні Дж. Мілля набули подальшого розвитку. Дж. Мілль погоджується з класиками, що продуктивна праця – це праця, яка створює багатство – інструменти, машини, кваліфікацію робочої сили – те, що ми називаємо сьогодні речовим і людським капіталом. Отже, на думку Дж. Мілля, і праця, що витрачається на підвищення якості робочої сили, є продуктивною,

що призводить до зростання багатства нації. Таке розширене трактування продуктивної праці набуло розвитку в поглядах представників неокласичного напрямку. Під час аналізу заробітної плати Дж. Мілль виходить із того, що її розмір залежить від попиту на робочу силу та її пропозиції, або, по-іншому, від співвідношення кількості населення і розмірів капіталу. Беручи сукупний попит на працю абсолютно нееластичним, Мілль природно постає на позиції «теорії робочого фонду» – суспільство завжди має дуже жорсткий і фактично стабільний фонд життєвих коштів, який зберігають капіталісти, щоб утримувати своїх працівників. І заробітна плата, за «теорією робочого фонду», визначається просто розподілом цього фонду на кількість працівників.

Еластичний попит – попит, за якого зниження ціни на товар або послуги викликає пропорційне збільшення обсягу продажів.

За цього припущення зростання пропозиції праці (унаслідок зростання кількості населення) не може призвести до іншого результату, ніж зменшення заробітної плати. За цією теорією ні класова боротьба, ні профспілки не можуть запобігти формуванню зарплати на рівні прожиткового рівня. У 1869 році Дж. Мілль все-таки визнав можливість впливу профспілок на зростання зарплати. Цікаво відзначити, що теорія «Робочого фонду», не витримавши критики як теорія формування заробітної плати, відіграла важливу роль у теоріях капіталу, де дала можливість визначити капітал як аванси працівникам для підтримки їхнього існування (у початковому трактуванні – від посіву до жнив). Можна стверджувати, що, хоча Дж. Мілль не створив нової школи в економічній науці, але за повнотою змісту, ясністю викладу його твори до сьогодні є одними з кращих курсів з економічної науки, що підтверджується сімома виданнями «Принципів...» тільки за життя автора. Надалі робота над оформленням нового наукового напрямку значно інтенсифікувалася вже до кінця XIX століття переважно зусиллями представників німецької економічної школи, склалося цілком однозначне

тлумачення терміна «фінанси» і сформувалася структура однойменного наукового напрямку. Відбулося остаточне оформлення так званої класичної теорії фінансів, що являла собою суміщення адміністративних і господарських знань із ведення фінансів держави і публічних спілок. В основі цих знань – систематизація та розвиток методів отримання та витрачання необхідних коштів.

Найбільш відомими німецькими вченими періоду становлення і розвитку науки про фінанси вважають Фейта Людвіга фон Секендорфа (1626–1692), Самуеля фон Пуфендорфа (1632–1694), Йогана Генріха Готліба Юсти (1720–1771), Йозефа Зонненфельса (1732–1817), Карла Генріха Рау (1792–1870). Деякі дослідники відносять перших представників систематизованої фінансової науки в літературі до представників німецької школи камералістики.

Камералістика (від лат. «*camera*» – скарбниця) – спеціальний цикл адміністративних і економічних дисциплін, що викладалися в європейських середньовічних університетах, а також із 2-ї половини XIX століття в університетах царської Росії.

Іноді камералістами називали меркантилістів. До камеральних відносили науки, які стосувалися державної скарбниці, тобто вилучення доходів для потреб держави: сільське господарство, гірнича справа тощо. Фінансова наука входила в цей перелік, оскільки акумулювала загальні відомості про способи отримання доходів для потреб держави.

Підвищена потреба в коштах для утримання двору (держави), чиновництва і військових, а також розвиток меркантильної економічної політики, принципи якої сформувалися у Франції в XV–XVI століттях, відіграли визначальну роль у становленні наукових знань і уявлень у галузях, що вивчаються камералістикою. Камералісти аналізували питання підвищення ефективності управління з метою посилення та поширення державної влади, підвищення збирання податків і зборів, підтримки господарства і загального добробуту. Король Пруссії Фрідріх-Вільгельм I заснував у Галле і Франкфурті-на-Одері перші кафедри камералістики. З їхнім введенням в університетську освіту молода наука

у XVIII столітті набула подальшого розвитку, отримавши назву «нова камералістика», і поширила свій предмет вивчення на всі пов'язані з державною політикою найважливіші дисципліни – економічну науку, політику, поліцейську науку, науку про фінанси, аграрну науку, мануфактурну справу і гірське будівництво. Заслуга Й. Юсти, як вважають дослідники, у тому, що, на відміну від більшості камералістів, він приділяв значну увагу не тільки поповненню скарбниці, а й державних витрат, пропонуючи таке керівне правило: витрати повинні узгоджуватися з доходами і всім майном, а також приносити обопільне благо для государя і його підданих. З роботою Й. Юсти перегукуються роботи Й. Зонненфельса, що трактував фінансову науку як збірник правил для справляння державних доходів найбільш вигідним способом. Й. Зонненфельс особливо звертав увагу на поміркованість зборів у підданих. Крім того, на відміну від Й. Юсти, який віддавав перевагу доменним доходам, ніж податкам, він ратував за податки, вважаючи їх нормальним джерелом доходів держави. З вчених XIX століття найбільший внесок у розвиток теорії фінансів зробив німецький економіст і статистик Карл Давид Генріх Рау, професор у Гейдельберзькому університеті, що видав у 1826–1832 роках курс політекономії, третя частина якого була повністю присвячена фінансам. Багато дослідників пов'язують ім'я К. Г. Рау з виділенням дослідження фінансів в окрему науку. Велика кількість статистичного, історичного, законодавчого матеріалу, ясні і ґрунтовні відповіді не тільки на теоретичні, а й на практичні питання надовго зробили цей підручник настільною книгою німецьких теоретиків і практиків. Завдяки перекладу ця робота була широко відома в Російській імперії, маючи істотний вплив на розвиток фінансової науки, і в Україні робота Рау «Основні початки фінансової науки» була видана в 1867 році. Підрозділивши політичну економію на теорію народного господарства, господарську політику і науку про фінанси, К. Г. Рау тільки за першою частиною визнає характер абсолютних істин, що мають майже математичну точність, і тому можливих до загального застосування; додаток інших частин

залежить від конкретних умов. К. Г. Рау висловлювався за звільнення заробітної плати і взагалі незначних доходів від податного тягаря – об'єктом податного оподаткування, на його думку, повинен бути чистий дохід. У своїх поглядах К. Г. Рау дотримується деяких ідей класичної буржуазної політичної економії, зокрема принципів свободи торгівлі та розвитку промисловості. Однак у питаннях, що стосуються особливостей економічної політики німецьких держав, К. Г. Рау виправдовував окремі положення меркантилізму, необхідність державного втручання в економіку. У більш пізній період своєї наукової діяльності К. Г. Рау ухвалює теорію ренти Д. Рікардо, принцип свободи промислів і торгівлі, вчення А. Сміта про приватне і народне господарства. Можливо, оригінального в працях К. Г. Рау небагато, але за ним залишається заслуга збирання і систематизації величезного обсягу матеріалу, що був фундаментом для науки про народне господарство.

Одне з найбільш коротких і містких визначень суті науки про фінанси дав професор Павійського університету (Північна Італія) Луїджі Косса (1831–1896), праці якого в галузі фінансів були вельми популярні в Європі в кінці XIX – на початку XX століть: «Фінансова наука є теорією державного майна. Вона навчає кращим правилами, за якими потрібно складати його, управляти і користуватися ним». Свої погляди Луїджі Косса виклав у книзі «Основи фінансової науки» (1896 г.), виданої в Росії в 1900 році. Фінансова наука не є, на думку Луїджі Косса, доповненням до політекономії, тобто вона не обмежується тільки дослідженням причин і економічних наслідків вжитих фіскальних заходів. Усвідомлюючи залежність економічних явищ від різних суспільних чинників, Л. Косса не дає абсолютних рішень, не є безумовним захисником основ манчестерської школи і визнає необхідність державного втручання для захисту слабких. Нарівні з принципами політекономії джерелами для науки про фінанси, вважає Л. Косса, служать загальні принципи права і політики. Заслугою італійської школи і, насамперед, Л. Косса є позиція з питання самостійного характеру фінансової науки, віднесення

до її предмета не тільки фінансової теорії, а й фінансової політики.

Варто звернути увагу на дві особливості, що сформувалися тоді щодо фінансової науки. По-перше, фінанси однозначно трактувалися як засоби держави: у подальшому сферу їхнього застосування розширили – фінансами стали вважати кошти, що належать публічним спілкам (муніципалітетам, графствам, землям, громадам тощо). По-друге, фінанси не зводилися тільки до грошових коштів; фінансами вважалися будь-які засоби держави, отримані у вигляді грошей, матеріалів, послуг.

Період становлення і розвитку класичної теорії фінансів, який тривав майже двісті років, закінчується в середині ХХ століття. Напередодні Другої світової війни і відразу ж після неї ситуація у світовій економіці починає різко змінюватися – у міру розвитку ринкових відносин роль держави і публічних спілок в економіці знижується. Розвиток і інтернаціоналізація ринків капіталу, підвищення ролі транснаціональних корпорацій, процеси концентрації у сфері виробництва, посилення значущості фінансового ресурсу, як основоположного в системі ресурсного забезпечення будь-якого бізнесу, сприяли в середині ХХ століття необхідності теоретичного осмислення ролі фінансів. Зусиллями представників англо-американської фінансової школи теорія фінансів отримала абсолютно нове наповнення порівняно з викладеними вище поглядами вчених ХVIII–ХІХ століть.

2.3.2. Неокласична теорія фінансів

Протягом першої третини ХХ століття ставало все більш очевидним, що класичний капіталізм ХІХ століття, заснований на індивідуальній приватній власності і стихійному ринковому регулюванні, поступово відходить у минуле. Концентрація і централізація капіталу породили перші великі корпорації, трести і картелі, здатні монополізувати виробництво і галузеві ринки. Монополізація ринків вносила в економічну систему як плюси – елементи організації і планування, так і мінуси – знищувала конкуренцію і свободу ціноутворення. Водночас зміцнюються

позиції профспілок – тепер вони здатні протиставити силі монополістичних об'єднань силу організованого робітничого класу: це обмежує ринкові процеси і у визначенні заробітної плати. Економічна система капіталізму втратила гнучкість. Результатом стала глибока економічна криза 1929–1933 років, а за нею настала тривала депресія, яка тривала аж до початку Другої світової війни. Багато економістів вважають, що криза тридцятих років була не черговою циклічною кризою надвиробництва – це була криза самої системи, яка вже не могла функціонувати по-старому і потребувала глибокої перебудови всього механізму свого регулювання. Нові процеси вимагали нових ідей, нового теоретичного узагальнення змін, що відбуваються. Здебільшого наукові дослідження в галузі фінансів на межі ХІХ–ХХ століть не торкалися фінансової діяльності підприємств – увага переважно акцентувалася на систематизації та узагальненні методів поповнення державної скарбниці через систему податків. Теорія фінансів мала досить описовий характер. Стабільність у розвитку фінансової науки закінчилася в першій третині ХХ століття. До цього часу класична теорія фінансів практично вичерпала себе, а нові тенденції в розвитку економіки призвели до зміщення акцентів у галузях науки і практики, пов'язаних з управлінням фінансами. Сорокові і п'ятдесяті роки ХХ століття можна назвати початком принципово нової стадії в розвитку фінансової науки у трактуванні її логіки і змісту. Саме цими роками отримує своє оформлення **неокласична теорія фінансів**, суть якої полягає в теоретичному осмисленні та обґрунтуванні ролі і механізмів взаємодії ринків капіталу і найбільших національних і транснаціональних корпорацій у міжнародних і національних фінансових відносинах. У цей період у розвинених ринкових країнах основна увага приділяється проблемам первинного фінансового розподілу у виробництві. Перехід від класичної до неокласичної теорії фінансів, як вважають дослідники, не був якимось унікальним, самостійним явищем – він здійснювався в межах становлення неокласичної економії і був теоретично підкріплений розробками представників нового напрямку – маржи-

налізму, першими з яких можна назвати француза А. Курно (1801–1877), німців І. Тюнена (1783–1850) і Г. Госсена (1810–1858).

Маржиналізм (від франц. «*Marginal*» – граничний) – використання граничних величин в аналізі економічних процесів. Перші спроби введення маржинального аналізу в економічну теорію були зроблені в середині ХІХ століття. Основні категорії маржиналізму (гранична корисність, гранична продуктивність та інші) використовуються в сучасних теоріях попиту, ціни, фірми, ринкової рівноваги.

Найбільш значущими представниками неокласичної школи можна назвати англійських економістів Вільяма Стевонса Джевонса (1835–1882), Альфреда Маршалла (1842–1924), Артура Сесіла Пігу (1877–1959), Джона Мейнарда Кейнса (1883–1946), австрійських вчених Карла Менгера (1840–1921), Фрідріха фон Візера (1851–1926), Огейна фон Бем-Баверка (1851–1914), Йозефа Шумпетера (1883–1950), французького дослідника Леона Вальраса (1834–1910), італійського економіста Вільфредо Парето (1848–1923). Загалом неокласичну теорію фінансів можна визначити як систему знань про організацію та управління фінансовою тріадою: ресурси, відносини, ринки. Ключовими розділами, що послужили основою формування цієї науки і ввійшли в неї складовими, були такі: теорія витрат виробництва, теорія граничної корисності, теорія арбітражного ціноутворення, теорія структури капіталу, теорія портфеля і модель ціноутворення на ринку фінансових активів, теорія ціноутворення на ринку опціонів і теорія переваг ситуацій у часі. Крім того, представники неокласичної школи вивчали питання витрат виробництва і їхній вплив на формування ціни товару, хоча єдність думок із цього приводу в неокласиків була відсутня. В економічній науці теорія витрат виробництва, як і теорія вартості, існує в двох варіантах: теорії об'єктивних витрат і теорії суб'єктивних (альтернативних) витрат. Визнання об'єктивного характеру витрат характерно для класичної школи, де ціни чинників виробництва виводилися з так званих природних норм винагороди, а

їхні рівні визначалися окремими теоріями, що часто виходять за межі економіки. Земельна рента визначалася як диференційний надлишок понадлімітних витрат оброблення землі, заробітна плата – довгостроковими витратами засобів існування робочого, а прибуток підприємця являв собою залишкову величину. У межах класичної школи ніколи не ставилася під сумнів об'єктивність витрат виробництва. Отже, у класичній моделі середній рівень цін визначається у сфері виробництва і задається витратами. Пропозиція ж товару визначається попитом, що складається за даної ціни. **Відповідно до поглядів представників австрійської економічної школи, що прийшла на зміну класичній німецькій школі, єдиним чинником, що визначає пропорції обміну товарів, і, відповідно, ціну, була гранична корисність товарів для продавця і покупця.** Усі категорії економічної науки австрійці прагнуть вивести тільки зі ставлення до речі економічного суб'єкта, його переваг, очікувань, знань – не випадково австрійську школу називають суб'єктивно психологічною школою. Як наполегливо підкреслює К. Менгер, будь-які блага самі собою, з погляду економіста, позбавлені будь-яких об'єктивних властивостей, і насамперед цінності. Ці властивості надає їм лише відповідне ставлення того чи іншого суб'єкта.

Теорія граничної корисності: корисність, яку приносить кожна наступна одиниця даного товару, менше, ніж корисність попередньої одиниці.

Озброєні знанням суб'єктивної цінності благ, економічні суб'єкти здійснюють, якщо їм це вигідно, обмін або навіть виробництво. Причому, якщо для класичної школи сутність обміну потрібно шукати у сфері виробництва, то для маржиналістів, навпаки, саме виробництво – це своєрідний непрямий вид обміну. Метою ж виробництва і обміну для кожного з їхніх учасників є краще задоволення своїх потреб – пряме або опосередковане. Першою роботою, у якій сформульовані принципи, які є основою для формування австрійської економічної школи, була книга «Основи політичної економії» Карла Менгера.

Біографічний нарис. Карл Менгер (1840–1921) – австрійський економіст. Вивчав юриспруденцію в Празькому і Віденському університетах. У 1876–1878 роках був наставником спадкоємця австрійського престолу кронпринца Рудольфа, супроводжував його в подорожах Європою з відвідуванням Англії, Шотландії, Ірландії, Франції та Німеччини. У 1879–1903 роках працював професором у Віденському університеті.

Уперше опубліковані в 1871 році «Основи політичної економії» К. Менгера залишилися практично непоміченими широкою публікою, зате послужили поштовхом до появи робіт таких відомих представників австрійської економічної школи, як О. Бем-Баверк і Ф. Візер. Дослідники вважають, що майже неможливо знайти яку-небудь ідею або концепцію О. Бем-Баверка, Ф. Візера і їхніх послідовників, яку б не згадували окремі положення і навіть виноски з «Основи політичної економії» К. Менгера. Ойген фон Бем-Баверк відіграв в історії австрійської школи іншу роль. О. Бем-Баверк був адвокатом не тільки за освітою, але й за складом мислення і стилем викладу. Він прагнув до чіткості, переконливості і дохідливості аргументації і не був схильний до ретельного і всебічного обмірковування кожного визначення в дусі К. Менгера, який, як вважають дослідники, приносив лаконізм і витонченість стилю в жертву точності сенсу.

Біографічний нарис. Ойген фон Бем-Баверк (1851–1914) – австрійський економіст і державний діяч. Здобув освіту у Віденському університеті. Працював в австрійському міністерстві фінансів і одночасно навчався в декількох німецьких університетах. У 1880 році отримав посаду викладача в університеті Інсбрука, у 1884 році був призначений на посаду професора. У 1890 році повернувся в міністерство фінансів, обіймав посаду міністра, брав участь у проведенні грошової реформи і введенні золотого стандарту. У 1904 році повернувся до академічної діяльності у Віденському університеті. На визнання заслуг О. Бем-Баверка на посаді міністра фінансів, який двічі подолав інфляцію, що поглиблювалася, його зображення розмістили на 100-шillingовій банкноті.

Золотий стандарт – це монометалічна грошова система, що існувала в багатьох країнах на певному етапі розвитку капіталізму, за якої тільки золото було загальним еквівалентом і безпосередньою основою грошового обігу.

Недостатнє оброблення власних теоретичних досліджень не завадила О. Бем-Баверку виконати іншу важливу функцію: бути красномовним пропагандистом ідей австрійської школи (насамперед ідей К. Менгера), а також вмілого і темпераментного полеміста, який обстоює їх у боротьбі з теоріями, що конкурують. Саме завдяки цьому О. Бем-Баверк набув широкої популярності в науковому світі.

Фрідріх фон Візер сприяв оформленню австрійської школи саме як школи. Будучи видатним викладачем, він присвятив 42 роки життя викладенню австрійської теорії з професорської кафедри, а також написав перший систематизований трактат-підручник австрійської школи – «Теорію суспільного господарства» у 1914 році. Внесок Ф. Візера в австрійську теорію дуже значний.

***Біографічний нарис. Фрідріх фон Візер (1851–1926)** – економіст, представник австрійської школи. Закінчив Віденський університет. Після закінчення університету працював деякий час у міністерстві фінансів, а потім удосконалював свої економічні знання в університетах Гейдельберга, Лейпцига та Єни. У 1883 році Візер захистив докторську дисертацію у К. Менгера. У 1883–1902 роках Фрідріх фон Візер обіймав посаду професора Празького університету. У 1903 році він повернувся до Відня, де успадкував університетську кафедру свого вчителя К. Менгера. Його довга викладацька діяльність тривала аж до 1926 року.*

По-перше, Фрідріх фон Візер прославився тим, що надав яскраві назви та створив вдалі формулювання, які запам'ятовуються, багатьом ідеям маржиналізму.

По-друге, з ранніх представників австрійської школи тільки Візер намагався з'єднати ідеї граничної корисності з можливостями найбільш доцільної організації суспільства загалом.

Ф. Візера можна назвати найменш «аналітичним» і найбільш схильним до синтезу, до описового і соціологічного підходів представником австрійської школи. У цьому сенсі він найбільш близький до німецької історичної школи. На відміну від К. Менгера і О. Бем-Баверка, що були переконаними лібералами, Візер намагався обґрунтувати необхідність державного втручання і централізованого планування (термін «планування» він знову-таки вжив вперше в західній неокласичній економічній теорії) для того, щоб втілити принципи граничної корисності в життя і забезпечити оптимальне функціонування економіки.

По-третє, саме Ф. Візер вважається автором суб'єктивної теорії витрат і «концепції альтернативних витрат». Свої теорії Ф. Візер виклав у трьох основних роботах: «Про походження і основні закони економічної цінності» (1884 рік), «Природна цінність» (1899 рік) і «Теорія суспільного господарства» (1914 рік). Вихідними посиланнями суб'єктивної теорії витрат є два основні положення. Перше положення свідчить про те, що не витрати виробництва надають цінність продуктів, а навпаки, витрати виробництва набувають цінності від своїх продуктів. Згідно з поглядами представників австрійської школи споживчі блага самі наділяють цінністю ті виробничі ресурси або чинники, які беруть участь у їхньому виготовленні.

Друге положення зводиться до твердження, що пропозиція являє собою зворотний бік попиту виробників, тобто попиту тих, хто має товар. За досить низьких цін виробники самі створюють попит на власну продукцію. Наведемо приклад із кінним ринком: якщо ринкова ціна буде нижче, ніж оцінка корисності коня конкретним продавцем, він забере його з ринку, оскільки корисність коня у своєму господарстві оцінює вище. Звідси випливає, що пропозиція обумовлена не реальними витратами, а витратами відмови від інших можливостей використання блага, зокрема використання самим виробником для споживання або подальшого виробництва. Ця теорія демонструє, що як попит, так і пропозиція залежать від корисності, звівши всі витрати до відмови від корисності. У цій теорії витрати – не більше ніж фор-

ма, у якій індивіду повідомляється про «бажання» мати річ будь-якою іншою людиною. Особливість австрійської школи полягає в тому, що австрійці не використовують ні математичних методів дослідження, ні геометричних ілюстрацій своїх теоретичних положень, на відміну від У. Джевонса і А. Маршалла. Оскільки австрійці уникають вживання математичного аналізу, це дозволяє їм не тільки охопити своєю теорією більш широке коло явищ, але і зберегти її несуперечливість і залишитися в межах більш реалістичної моделі людської поведінки. Особливий акцент, який австрійці роблять на невизначеності майбутнього і можливості помилок, пояснює величезне значення, яке вони, особливо К. Менгер, надавали знанням економічного суб'єкта, наявної у його розпорядженні інформації. Це різко виділяє їх на тлі інших маржиналістів і робить їхні теорії особливо важливими сьогодні, коли проблема пошуку і оброблення інформації як ніколи актуальна. Закінчуючи питання про теорію витрат «австрійської школи», варто зазначити, що за умови всіх її недоліків багато положень увійшли в сучасну економічну теорію. Зокрема це положення про те, що **цінність засобів виробництва має похідний характер**. Воно увійшло в сучасний курс як положення про похідний характер попиту на чинники виробництва, що залежить від попиту на кінцеву продукцію і, звичайно, концепція альтернативних витрат.

Французький економіст Л. Вальрас, зі свого боку, не обмежився характеристикою граничної корисності (вважаючи її основою цінності товару), формулюванням поняття «функція попиту» та інших понять. Він вперше спробував застосувати математичну модель для виявлення проблем існування рівноваги економічної системи і надання цій системі стабільності.

Біографічний нарис. **Марі Еспрі Леон Вальрас** (1834–1910) – французький економіст, лідер лозаннської школи маржиналізму. Народився Леон в Евре у Франції, навчався в Гірському інституті, захоплювався філософією, літературою, історією, економікою. Беручи участь у роботі Міжнародного конгресу з питань оподаткування в Лозанні у Швейцарії, Вальрас привер-

нув увагу швейцарського політика, який через 10 років протегував його на посаду професора економіки Лозаннської академії, незабаром перетвореної на університет. Вальрас керував кафедрою політичної економії Лозаннського університету більше ніж 20 років (у 1870–1892 рр.). Найвідоміша робота Л. Вальраса «Елементи чистої політичної економії» вийшла у двох частинах у 1874 і 1877 роках. У ній був реалізований його задум – уявити економічну теорію як систему послідовних моделей, що ускладнюються, починаючи з моделі обміну одного товару на інший і закінчуючи моделями, що містять грошовий обіг, оподаткування і далі. Пішовши у відставку і передавши кафедру іншому блискучому економісту В. Парето, Вальрас і далі активно працював ще майже два десятиліття. Курйозним фактом останніх років його життя було безуспішне лобювання ним самого себе на присудження йому Нобелівської премії миру. Помер Леон Вальрас у 1910 році в Монтре у Швейцарії.

На відміну від моделей ринкової рівноваги О. Курно, У. Джевонса, А. Маршалла та інших економістів, модель Л. Вальраса характеризує не приватну, а загальна економічну рівновагу симетричних ринків. Тому Л. Вальрас за правом вважається засновником сучасного макроекономічного моделювання. Крім того, безліч однодумців і продовжувачів його вчення перетворили ім'я Л. Вальраса на родоначальника «лозаннської школи» маржиналізму.

Маржинальна революція в Англії відбувалася незалежно від континентальних економічних шкіл, зокрема представники англійської економічної думки не знали праць представників австрійської школи, а також і А. Курно і Л. Вальраса, хоча необхідно визнати, що з часом обмін ідеями все ж таки відбувався. Англія довгий час була оплотом класики, і відмовитися від досягнень класичної економічної школи, зокрема доведених ідей про самоврегульованість ринків, було неможливо. Тому від чистого маржиналізму англійські економісти відмовилися і створили неокласичну доктрину.

Першим великим дослідником, якого можна віднести до маржиналістів, в Англії був Вільям Стенлі Джевонс. Він також став одним із перших, хто почав боротьбу проти класичної школи політекономії, намагаючись «надати більшій життєвості формулам політекономії» за допомогою додавання до її розробок математичного методу. У. Джевонс обстоював концепцію вартості як похідної від здатності товарів задовольняти людські бажання, ставши основоположником теорії вартості як «граничної корисності» одночасно з К. Менгером і Л. Вальрасом. Джевонс першим почав досліджувати процеси зміни рівня ділової активності залежно від сезонних коливань у вартості золота і питання, пов'язані з купівельною спроможністю грошей, відбивши свої погляди у праці «Сезонне падіння вартості золота», що вийшла в 1863 році. Джевонс одним із перших спробував застосувати математичні механізми до економічного аналізу.

Біографічний нарис. **Вільям Стенлі Джевонс (1835–1882)** – англійський економіст, статистик і логік. Народився Вільям у Ліверпулі в 1835 році. Навчався в Юніверситі – коледжі Лондонського університету, спеціалізуючись на хімії. У 1854 році попрямував до Австралії і працював у Сідней на монетному дворі пробірником до 1859 року. Повернувшись до Англії, Вільям Джевонс знову вступив до Юніверситі-коледж, і в 1862 році отримав магістерський ступінь. У 1866–1875 роках був професором логіки, філософії та політичної економії Оуенз-коледжу Манчестерського університету. У 1865 році опублікована ним робота «Проблема вугілля» сприяла утворенню королівської комісії для вивчення питання про запаси вугілля в Англії. У 1875 році вийшла книга Джевонса «Гроші і механізм обміну», а в 1882 році – «Держава в ставленні до праці». У 1876 році Джевонс був призначений професором політичної економії Юніверситі-коледжу і обіймав цю посаду до 1880 року. Помер у 1882 році.

Свої ідеї У. Джевонс виклав у працях «Теорія політичної економії» (1871 рік) і «Принципи науки» (1874 рік). Як і всі ранні маржиналісти, У. Джевонс приділяв основну увагу проблемам споживчого попиту і корисності споживання, заявивши не тільки

про залежність цін від граничної корисності, а й про те, що максимальне задоволення потреб за умови мінімуму зусиль є чисто економічним завданням, яке розв'язує кожна людина і яке не пов'язане ні з політичними, ні з моральними та іншими чинниками. На відміну від представників австрійської школи, які віддавали перевагу уникненню тверджень про функціональні залежності, У. Джевонс вважав, **що між граничною корисністю і ціною товару існує саме функціональна залежність.** Це означає, що він не визнавав впливу на ціну товару і витрат виробництва, і граничної корисності, як це потім робили А. Маршалл і В. Парето. Деякі фахівці вважають, що У. Джевонса все ж можна вважати спадкоємцем ідей класичної школи, оскільки, на його думку, досконала конкуренція на ринку здатна забезпечити такий розподіл товарів, що кожна людина здатна максимально задовольнити свої потреби. Джевонс поділяв положення «класиків» про досконали конкуренцію, що дозволяє продавцям і покупцям бути доступними один для одного і мати повну взаємну інформацію. Звідси він дійшов висновку, що суб'єкти ринку забезпечують отримання людиною такої комбінації товарів, яка найбільшою мірою задовольняє його потреби. А з максимального задоволення кожного члена суспільства найбільше випливає добробут усього суспільства. Ця ідея стане базовою для всієї неокласичної школи, яка відмовиться від аналізу втручання держави в економіку і **не буде розглядати недосконалі ринки.** Ідеї У. Джевонса не мали популярності, оскільки він активно використовував математичні методи, що було незвично для читачів.

У 1890 році англійський економіст Альфред Маршалл публікує роботу «Принципи політичної економії», що стала основою економічної освіти аж до 40-х років ХХ століття. Тривалий і потужний вплив роботи А. Маршалла багато в чому пов'язаний з об'єднанням у своїй теорії поглядів як прихильників класичної політичної економії в особі А. Сміта і Д. Рікардо, так і ідей представників маржиналістського напрямку, зокрема У. Джевонса. Такий синтез був цілком природним для А. Маршалла, який ви-

вчав економіку за працями Дж. Мілля та Д. Рікардо, але знав праці У. Джевонса, який був сучасником А. Маршалла.

Біографічний нарис. **Альфред Маршалл (1842–1924)** – англійський економіст, лідер неокласичного напрямку в економічній науці. Народився в Лондоні, навчався в Ітонському і Кембриджському університетах, закінчивши останній у 1865 році. А. Маршалл викладав математику в Кембриджі, політичну економію в університетському коледжі Бристоля, з 1885 року до 1908 року очолював кафедру політекономії у своєму рідному університеті. Вчений помер у себе вдома в Кембриджі в 1924 році.

Шануючи класичну політичну економію, А. Маршалл визнає, що предметом економічної науки є багатство. Але якщо А. Сміт і Д. Рікардо аналізували природу багатства нації і джерела його зростання, то А. Маршалл багатство і гроші цікавлять насамперед тому, що вони служать, на його думку, єдиним придатним засобом для вимірювання мотивів людської діяльності. Полемізуючи з класиками, які вважали, що багатство нації створюється лише у сфері матеріального виробництва, звідки впливали їхні рекомендації щодо скорочення сфери непродуктивної праці, тобто сфери послуг, А. Маршалл висуває тезу, що людина може створювати матеріальні предмети лише як такі, що є корисними. Реабілітуючи непродуктивну працю, А. Маршалл наполягає, що немає різниці між продуктивною і непродуктивною працею, між працею торговця і столяра – торговець переміщує матерію так, щоб вона була придатною до вживання, столяр робить те саме. Отже, обидва виробляють корисності. Зауважимо, що хоч під впливом маржиналістів А. Маршалл змістив акценти у своїх дослідженнях із макрорівня на рівень окремих економічних суб'єктів, його підхід значно відрізняється від підходу маржиналістів, оскільки А. Маршалл проголосив основною метою економічних суб'єктів грошове багатство і дохід у формі грошей, а маржиналісти ставили на чільне місце задоволення потреб. Отже, як вважають дослідники, А. Маршалл будував більш раціональну економічну теорію.

В основі теоретичних розмірковувань А. Маршалла лежить закон потреб, що насичуються, або, інакше кажучи, закон спадної (зменшуваної) граничної корисності. А. Маршалл формулює його так: «Загальна корисність для людини зростає з кожним збільшенням блага, але не з такою швидкістю, з якою збільшується цей запас». Цей закон є основою його концепції ціноутворення, мабуть, найвідомішої частини економічного вчення А. Маршалла. Проте сучасне положення, що ціна товару визначається лише його граничною корисністю, вже було сформульовано представниками «австрійської школи». А. Маршалл, зі свого боку, розробив теорію ціни, яка являла собою симбіоз витрат виробництва, граничної корисності, попиту і пропозиції. Саме А. Маршалл розробив теорію ринку, ввів в економічну теорію поняття «ціна попиту» і «ціна пропозиції», а також ввів у розгляд функції попиту і пропозиції. «Ціна попиту», за А. Маршаллом, визначається корисністю товару, водночас саму корисність він розглядає як максимальну ціну, яку готовий сплатити за товар (точніше, за дану кількість товару) покупець. Інакше кажучи, функція попиту на товар залежить від граничної корисності, а ціна попиту – не що інше, як грошова оцінка бажання. На відміну від «австрійської школи», А. Маршалл пов'язує категорію граничної корисності тільки з функцією попиту. Розробляючи проблему попиту, А. Маршалл ввів поняття «еластичності попиту». Еластичністю попиту він вважає функціональну залежність попиту від зміни ціни. А. Маршалл визначає «еластичність» як співвідношення між зміною наявного запасу товарів і зміною ціни. Попит на товар є еластичним, якщо він змінюється більшою мірою, ніж ціна цього товару. Якщо ж зміна попиту на товар відбувається меншою мірою, ніж зміна ціни, попит буде нееластичним. Варто зазначити, що поняття «еластичність» надалі стало застосовуватися не тільки в розробленні проблем ціни і попиту, а й під час аналізу співвідношення ціни і пропозиції товару, процента і пропозиції капіталу, заробітної плати і пропозиції праці, а також під час аналізу ефективності цінової політики фірми. У самого ж А. Маршалла поняття еластичності не має універсального характеру. Під час аналізу «ціни

пропозиції» А. Маршалл стоїть на позиції, що вона визначається лише витратами. Однак, на відміну від класичної політичної економії, витрати в Маршалла визначаються не реальними витратами, а сумою страждань, які викликаються працею й утриманням від непродуктивного споживання капіталу. А. Маршалл відзначає, що і робочий, і підприємець приносять жертви в процесі виробництва. Жертвою з боку робочого є суб'єктивні негативні емоції, пов'язані з трудовими зусиллями; жертвою роботодавця – відстрочені задоволення від особистого споживання або необхідність їхнього очікування. Акцент на психологічному обґрунтуванні витрат виробництва стане більш зрозумілий, якщо врахувати, що в цьому твердженні звучить опозиція К. Марксу, який вважав джерелом прибутку і процента неоплачену працю працівників. А. Маршалл цього не приховує, коли пише, що будь-яка спроба обстоювати посилення, що процент є неоплаченою працею, вважає, що послуги, які надаються капіталом, є дармовим благом. З наведених вище міркувань А. Маршалл робить висновок, що ціна пропозиції повинна забезпечити компенсацію всіх негативних відчуттів: заробітна плата – компенсацію за втому, процент – компенсацію за очікування, підприємницький дохід – плата за ризик. Крім того, А. Маршалл в теорію ціни вносить не тільки психологічну концепцію витрат виробництва, але і значно важливіше в практичному сенсі положення про залежність ціни пропозиції від обсягів виробництва, розглядаючи три моделі динаміки витрат (закон постійної, зростаючої і зменшення продуктивності). У XIX столітті проблеми теорії вартості – пошук кінцевого підґрунтя цін і кінцевого джерела доходів – посідали центральне місце в роботах більшості неокласичних економістів, тоді як проблеми залежності ціни від змін попиту і пропозиції – другорядне місце. Інше становище склалося у XX столітті – на центральне місце вийшла теорія ціни, що вивчається через зміну пропозиції і попиту, комплексну взаємодію різних ціноутворювальних чинників як на ринку товарів, так і на ринку чинників виробництва. Починаючи з робіт А. Маршалла, такий підхід швидко завоював у неокласичній політекономії панівне становище.

Підбиваючи підсумок, з певною часткою умовності можна стверджувати, що неокласична теорія фінансів ґрунтується на чотирьох вихідних тезах:

- економічна міць держави і стійкість його фінансової системи значною мірою визначаються економічною потужністю приватного сектора, ядро якого являють собою великі корпорації;

- втручання держави в діяльність приватного сектора мінімізується;

- з доступних джерел фінансування, що визначають можливості розвитку великих корпорацій, основними є прибуток і ринки капіталу;

- інтернаціоналізація ринків капіталу, товарів, праці сприяє тому, що загальною тенденцією розвитку фінансових систем окремих країн є прагнення до інтеграції.

Певні факти сучасного стану глобальної фінансової системи можуть підтвердити ці твердження. Так, щодо останньої тези, крім прикладу зі створенням європейської грошової одиниці євро можна навести і такий вельми значущий факт, як обов'язкове використання з 2005 року базового набору міжнародних стандартів підготовки та подання фінансової звітності, яких повинні дотримуватися всі компанії, цінні папери яких обертаються на фондових біржах світу. Перенесення уваги на ринки капіталу і найбільші компанії не випадкове. Як свідчить світовий досвід, у реальній ринковій економіці особливу роль відіграють акціонерні товариства. Їхня питома вага в загальній кількості підприємств різних форм власності може бути порівняно невеликою, проте значущість із позиції вкладу у створення національного багатства країни винятково висока. Так, у США сьогодні 10 % компаній є акціонерними товариствами (корпораціями), 10 % – товариствами (підприємствами) з іншими формами наповненнями статутного фонду, 80 % – невеликими компаніями (фірмами), що є в індивідуальній власності; водночас на частку кожної з виділених груп компаній випадає відповідно 80 %, 13 % і 7 % загального обсягу реалізації продукції і послуг. Ще більш істотний рівень концентрації капіталу і значущості окремих компаній у розвинених країнах Азії (наприклад, у

Південній Кореї), де буквально **зовсім небагато суперкорпорацій контролює, по суті, усю національну економіку**. Точно така сама велика **роль фінансових ринків – саме ці ринки є каталізатором багатьох економічних потрясінь**.

На завершення доцільно згадати про ще одну теорію, яка відіграла велику роль під час визначення напрямів фінансово-економічного розвитку провідних держав. У 30-ті роки ХХ століття після опублікування Дж. М. Кейнсом своїх робіт – «Трактату про гроші» та «Загальної теорії зайнятості, процента і грошей», був започаткований новий напрямок економічної думки, який привернув безліч прихильників і згодом був названий «кейнсіанством». На відміну від неокласичної школи, яка стверджувала, що в рівновагу ринок прийде самостійно за допомогою зміни попиту, цін і пропозиції, Дж. Кейнс зазначав про необхідність втручання держави в економіку. Правда, варто відзначити, що Дж. Кейнс не був прихильником таких прямих форм державного втручання, як націоналізація, державна власність або державне підприємництво. Держава, як вважав Дж. Кейнс, має регулювати грошово-кредитну політику, зокрема процентну ставку (чим менше ставка, тим вище схильність до інвестування), збільшувати чи зменшувати державні витрати. У разі виникнення дефіциту бюджету у державі, на думку Дж. Кейнса, необхідно здійснити емісію грошових коштів або взяти державну позику. Аж до кінця 70-х років ХХ ст. уряди багатьох розвинених держав під час вироблення своєї фінансової політики дотримувалися поглядів кейнсіанців. Але збільшення дефіциту державних бюджетів, що, зі свого боку, збільшує інфляцію, погіршення умов відтворення, розростання державного апарату і бюрократизація викликали невдоволення кейнсіанством як теорією і економічною політикою. І в кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. це завершилося «кейнсіанською контрреволюцією» і «консервативним зрушенням» в економічній теорії і в політиці всіх розвинених країн.

Розділ 3. ФІНАНСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

3.1. Початкові форми фінансів у Київській Русі

Основи становлення місцевого самоврядування та оподаткування майбутньої Київської Русі закладаються Рюриком у 862–879 роках нової ери. Спочатку влада в державі належала винятково князям, які зосереджували законодавчі, виконавчі та судові функції. Однак у період князювання сина Рюрика – Олега в Давній Русі починається становлення дворівневої системи управління – верховної князівської та помісної влади – і відповідних економічних відносин. Управляли князівством слуги князя, а у віддалені міста і землі він призначав посадників із членів своєї родини. Влада київського князя в землях племінних князівств була дуже слабкою, а система оподаткування примітивною і здебільшого репрезентована даниною з приєднаних племінних князівств, загальна кількість яких досягла двадцяти. Данина була основним податком Київської Русі, з якої сформувалася певна система доходів князівської скарбниці.

Особливості утворення Київської Русі пояснювалися специфікою господарської діяльності давніх слов'ян. Вони, освоюючи нові землі, селилися переважно на берегах річок, завдяки чому сформувалася сприятлива система комунікацій. (До речі, деякі дослідники вважають, що топонім «Русь» походить від слів, що позначають і характеризують річку: так, у сучасній мові залишилися слова-терміни «русло» річки, тобто її основна магістраль; «русалка» – суто руська міфологічна істота. «Русь» як мовний топонім, що вживався слов'янами в басейнах річок Буг, Дністер, Дніпро, може позначати людей, роди та племена, які живуть на берегах річок). Населення Київської Русі переважно було землеробами. Розвиткові тваринництва сприяли походи на степових кочівників, з яких приводили багато худоби. Існували і такі традиційні промисли, як мисливство та рибальство. Певного розвитку набула місцева промисловість (ткацтво, гончарство, теслярство, ювелірна справа), яка виробляла товари як для населення країни, так і для вивозу за її межі. Водночас ремісники

різних спеціальностей об'єднувалися в корпорації (цехи). Промисловість зосереджувалася в містах, які були політичними та економічними центрами країни і концентрували 13–15 % усього населення. У містах проживало багато знаті, бояр, які мали значний обсяг земель і здавали їх для оброблення селянам за частину врожаю. Отже, почала розвиватися оренда. Значну частину мешканців міст становила «чернь» – ті, хто нічого не мали й наймалися на «чорну роботу».

Завдяки сприятливим природним умовам обсяги виробленої продукції сільського господарства і промислів перевищували потреби населення, що створювало умови для розвитку торгівлі. Вона сприяла перетворенню одиничних поселень на пункти обміну товарами, що позитивно впливало на розростання міст. З часом у зв'язку з розвитком торговельних міст і накопиченням у них матеріальних цінностей все більш очевидною ставала потреба у формуванні централізованої влади, яка б, з одного боку, забезпечувала оборону міст і шляхів від зовнішніх ворогів, а з іншого – представляла інтереси руських купців і ремісників в інших державах, насамперед у Візантії. Отже, одним з основних завдань державної влади на початковому етапі зародження держави було досягнення контролю над торговельними шляхами по Дніпру (шлях «із варяг у греки»). У подальшому князі стали найбільшими купцями у державі, одержуючи значні прибутки від продажу данини. Розміри данини, зазвичай, перевищували потреби князя, а внутрішній ринок не забезпечував реалізації великої кількості хутра, меду, воску, зерна. Київ став центром торгівлі, куди звозили данину з усіх підлеглих земель і куди прибували іноземні купці.

З метою забезпечення оборони торговельних шляхів і укріплення міжнародного авторитету нової держави, значні ресурси спрямовувалися на утримання війська та військові походи. Водночас у X столітті ці походи мали зазвичай не політичні, а економічні інтереси (забезпечення вільної торгівлі, укладення вигідних угод з іншими державами). Зокрема внаслідок укладеної угоди з Візантією руські купці звільнялися від сплати мита

і податків, а після походу князя Олега в 907 році було укладено договір про додаткові льотні режими.

Важливу роль у веденні торгівлі відігравали церкви, які споруджувалися в найбільш людних місцях, де здійснювалися товарообмінні операції. Водночас у підвалах церков зберігався необхідний для торгівлі інвентар, складалися товари, зберігалися торговельні угоди. Ось чому торговельні майданчики, зазвичай, могли бути недалеко від церков. Важлива суспільна роль церкви у веденні господарської діяльності в подальшому вплинула на формування податкової системи Київської Русі, у якій були платежі, спрямовані на утримання культових споруд.

3.2. Доходи та видатки казни київських князів

Фінансова система Київської Русі не була достатньою мірою розвинута і зводилася до такої централізованої ланки, як казна київського князя. Приватні доходи князя не були відділені від державних, а також спостерігалася безконтрольність у витрачанні коштів. Князь мав право на третину усього річного доходу казни. Доходи казни склалися з данини населення, судових зборів, мита, прибутків із княжих маєтностей, воєнної здобичі та дарунків київським князям. Існувала система доходів і видатків в окремих князівствах, які входили до Київської Русі. Крім названих доходів, важливе місце посідали натуральні повинності, а саме: будівництво доріг і засік, робота на греблях, мостах, щодо постачання підвід тощо.

Данина – первісно була виключно військовою контрибуцією, що сплачувалася племенем, яке було переможене, – із часом набула значення родового поняття, до складу якого входили всі обов'язкові платежі населення на користь князя.

Данина, відповідно до історичних умов, була воєнною контрибуцією, прямий державний податок, феодална рента. Вона сплачувалася щорічно як у натурі – хутром, шкірами, медом, зерном, худобою, так і грошми. Одиницею оподаткування були «плуг», «рало», що вказує на основних платників – землеробів. Для несільськогосподарських районів одиницею оподаткування

був «дим» – оселя селянина. Розмір земельної ділянки в середньому становив один «плуг», або 15 га землі. Існували і дрібні господарства, до яких застосовували меншу одиницю оподаткування – «рало». За користування землею селяни відбували повинності державі та феодалові. У XII столітті розміри данини з «димом» визначалися на підставі її загального обсягу для конкретної території та кількості дворів. Фактично данина була розкладним податком.

З кінця XI ст. об'єктом обкладання стає кожне господарство (дим, соха). Спочатку розміри господарства та доходи не враховувалися. Потім основою обкладання стала кількість жителів, а в окремих князівствах – земля. Соха означала розмір земельного наділу, до якого приписувалися селяни. Господарства, що входили в соху, мали колективну відповідальність за сплату податку. Сільський староста розкладав податки на господарства. У X–XII ст. збір здійснювався переважно в натуральній формі, пізніше – частково в грошовій. На Поліссі, де були поширені борті, князь Мстислав установив збір меду із 100 осіб по дві лункі меду, а з берестян 1289 р. натуральну данину – зі 100 осіб по дві вівці.

Розміри данини визначав князь залежно від різних обставин. Вони диференціювалися залежно від розташування князівства і його стратегічного значення. Наприклад, на сіверян накладався «найлегший податок», оскільки вірність і вдале розташування цих племен були необхідні для утримання влади в північних і південних регіонах. Радимичі та жителі берегів Сожу сплачували данину таку ж саму, як і раніше хазарам. Так, племена або селища, що завинили перед ним, платили більші податки. Наприклад, княгиня Ольга збільшила данину деревлянам за те, що вони вбили князя Ігоря; Мстислав Данилович наклав на міщан Берестя новий податок як покарання за бунт.

Данина сплачувалася двома способами – «повозом» і «полюддям». «Повіз» привозили самі платники, а «полюддя» збирала князівська дружина. Зазвичай на збір «полюддя» князь вирушав особисто зі своєю дружиною, а його терміни – із середини

осені до весни. Потім такий порядок змінився: княгиня Ольга встановила спеціальні місця – «погости», «становища» для збирання данини. Вона впроваджує перші в Київській Русі «реформи», наприклад, встановлюючи землі і час збору визначеної кількості данини. Крім того, княгиня Ольга турбувалася й про те, щоб населення не позбавлялося всіх засобів до існування, а могло через певний час знову сплачувати данину. Вона закріпила за княжою казною права на багаті хутровим звіром землі і забезпечила себе постійним припливом доходів. Данина була характерною ознакою платежів до казни князя в ІХ – початку Х ст.

Данину сплачували тільки селяни. Великі міста були звільнені від будь-яких прямих податків, а в малих містах жителі сплачували «помістя» (невеликий податок). Представники вищого («мужі») та середнього («люди») прошарку населення були звільнені від сплати данини.

У літературі є згадки про державну подать. Вчені вважають, що це поняття, котре об'єднує дари, уроки (будь-яка повинність, яка визначалася за розміром і мала бути виконана до певного календарного терміну) та оброки (стягувалися з певного предмета).

Важливим видом доходів державної скарбниці було мито, пов'язане із значним розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі. У ІХ–Х століттях торгували переважно продуктами, що були зібрані як данина з підкорених племен. Із середини Х століття князі розвивають власні господарства і збільшують обсяги торгових операцій.

У Київській Русі були поширені дві групи мита (за місцем збирання і за часом): «заставне», яке стягувалося до початку торгівлі і за проїзд, і власне «торгове». До заставного мита належали: побережне (з плавальних засобів, що приставали до берега), перевізне (за перевезення на паромних і човнових переправах), мостовщина (за переїзд через мости), костки (з людей, які везли вантаж, за проїзд по дорогах, що охоронялися). До торгового мита належали явки, які стягували окремо з людей і з това-

рів. Мито стягувалось і за зберігання товарів (гостинне). Поряд із цим існував податок і на гостинні двори – «корчемне».

У Київській Русі мито означало податок, що сплачувався за перевезення товарів, перегін худоби через кордони певних територій. Існувало мито «сухе» – за умови сухопутного перевезення товарів і «водяне» – у разі перевезення товарів водою.

Поняття митниці стосувалося митних дворів, застав із збору тамги або мита. Митна грамота дозволяла особі, общині, монастирю запроваджувати від свого імені торги. Так, митниця або митні двори в Київській Русі були одним із органів публічної влади держави. Основними функціями їх були: нанесення клейма на товари (тим самим держава брала на себе відповідальність за якість товарів, допущених до публічних торгів); стягнення збору за допуск даного товару до продажу на внутрішньому ринку; здійснення митного контролю за товарами, що надходять із-за кордону, і товарами, що вивозяться за кордон.

Після 1132 року Київська Русь втратила політичну єдність і розкололася на півтора десятка князівств, на території яких почав домінувати принцип «каждый да держит вотчину свою», започаткований на Любецькому з'їзді князів у 1097 році, тобто кожний став провадити індивідуальну митну політику, яка відповідала його інтересам. Створювалися митні застави на кордонах князівських вотчин, на яких купці повинні були сплачувати відповідні податки, а то й просто побори, основними з яких були проїзне та торгове мито. Практично мито за своєю економічною сутністю виконувало функції не стільки податку, скільки побору, через те, що сплачувалося не з товару, а з людей за право в'їзду на цю територію.

Основним видом проїзного мита стало нарахування та сплата податку за провезення товару через певну територію. З того, що містилося на возі чи човні, стягувалася головщина – від 0,5 до 6 грошей у різних місцевостях. З людей, що супроводжували товар, іноді збиралися костки – по 1 грошеві з душі. У разі повернення купця з його людьми після розпродажу товарів із них подекуди стягувався різновид головщини – колачі – по

0,5 гроша з людини. Залежно від розміру мита в сажнях виник різновид мита – посажене. Якщо торговець об’їжджав митну хату (заставу) для того, щоб ухилитися від сплати мита, стягували подвійний штраф із возу – промитний, а з купця як особи – додатковий штраф (заповідь).

Ще одним джерелом поповнення державних доходів були судові збори та штрафи. Грошові платежі за тяжкі провини (вбивство) називалися «вири». Їхні розміри були такі: за вбивство старшого дружинника князя – 80 гривень, купця чи молодшого дружинника князя – 40 гривень, смерда – 5 гривень (гривня становила 0,5 фунта срібла, у сучасній вазі приблизно 200–220 грамів). За недоведену провину й арешт без вини смерда платилося 3 гривні, за боярина – 12 гривень. Якщо в когось знайшли загублену річ, то він мусив її повернути і заплатити 3 гривні як покарання. Київські закони віддавали перевагу грошовим виплатам за злочин перед смертною карою. (Наприклад, річний дохід простолюдина міг становити 1 гривню). Судові й адміністративні урядовці брали певні проценти від податків, покарань і зборів на своє утримання.

Для збирання данини, мита та контролю за виконанням повинностей князь призначав особливих чиновників – митників, вирників, метальників, мостників, городників тощо. Гроші, які збирали ці чиновники, вносилися князю або тому, кому він наказував. Князь розпоряджався державними доходами, а для введення нових податків чи повинностей видавалися окремі розпорядження.

Певну частину доходів київська казна отримувала від інших князівств, які входили до складу Русі. 1014 р. Нестор-літописець і його Новгородський колега злагоджено повідомили: «коли Ярослав (Мудрий) був (княжив) у Новгороді, давав він за умовою до Києва дві тисячі гривень з року в рік, а тисячу роздавав у Новгороді дружині. І так давали всі новгородські посадники, а Ярослав не давав цього в Київ батькові своєму (себто припинив оплату данини). І мовив Володимир: «Розчищайте шляхи і мостіть мости, бо хотів іти війною на Ярослава».

Князі із середини X ст. почали розвивати власні господарства, що сприяло збільшенню надходжень до казни. У літописах XII ст. наводяться факти про великі князівські посіви пшениці, вівса і проса. В одному з літописів повідомляється, що в сіверського князя Ігоря захоплено відразу 900 стогів жита. Село Ігоря являло собою величезне князівське господарство натурального типу. У Ігоря і Святослава Ольговичів були села, де велися рільниче й скотарське господарства, у яких налічувалося 4000 коней, в Ігоровому селі був хутір, князівський двір, де зберігалося багато «готовизни» (запасів) – меду, вина і важкого товару – заліза й міді (очевидно, для військових потреб, щоб виготовляти зброю), 700 осіб челяді, 500 берківців меду, 80 корчаг вина (очевидно, привезеного з Візантії в обмін на князівські хутра (1 берковець = 2 пуди)).

У Київську Русь прибувало багато дорогоцінних металів як дарунки князям, а також унаслідок вдало проведених військових походів. У літописі йдеться про те, як Олег під Царгородом узяв від греків контрибуцію на дві тисячі кораблів: по 12 гривень на воїна, а було в кожному кораблі по сорок мужів (192 тони срібла, 117 млн дол. у сучасних цінах). Княгиня Ольга після свого хрещення в Царгороді отримала в дар від візантійського імператора Костянтина багато золота, срібла, шовку, посуду. Також є дані, що ратники князів несли службу в інших державах за оплату сріблом, наприклад, були найманцями у грецьких царів.

Видатки казни київських князів відповідали історичним умовам і соціально-економічному устрою європейської держави в IX–XII ст. За кошт князівської казни утримувалася вся князівська родина, причому кожен її член мав право на певну частину доходу держави. Задоволення потреб членів князівської родини здійснювалося за допомогою закріплення за ними певної території чи міста для їхнього забезпечення. До того ж у його розпорядження надходив увесь або частина річного доходу, зібраного до князівської казни на цій території. Водночас члени князівської родини користувалися нерухомим майном і мали право на володіння землею.

Вагома частина доходів князівської казни йшла на допомогу бідним і нужденним верствам населення. Одночасно кошти виділялися на роздачу харчів біднякам під час державних і релігійних свят, допомогу сиротам і вдовам.

Значна частина коштів князівської казни спрямовувалася на утримання дружини князя – озброєння, харчування, витрати на походи, спорядження, оплату служби дружинників, винагороди. Не менш важливим вважалося будівництво військових укріплень, мостів, доріг, нових міст. Князі будували церкви, дарували їм золото й срібло. Крім того, церквам віддавали десятину від «данини, вирів і продажу й взагалі від усього, що йде на княжий двір». Ярослав Мудрий значну увагу приділяв будівництву соціальних об'єктів і розвитку культури й освіти.

Київські князі підтримували дружні стосунки із сусідніми державами, робили дарунки їхнім правителям, утримували своїх послів. В окремі періоди оплачували з казни послуги війська інших держав під час оборони від завойовників і внутрішніх міжкнязівських війн.

3.3. Особливості оподаткування в Київській Русі

З розвитком феодалізму в Київській Русі формується панівний клас і стрімко поширюється феодальне землеволодіння. Унаслідок цього право власності на землю стало належати переважно князям, боярам і церквам. Вони не платили податків, мали низку інших привілей і пільг, що були закріплені у правових документах того часу. Отже, у Київській Русі поряд із класовим поділом суспільства формувалися замкнені групи населення – феодала, вільні селяни – общинники, вільне міське, а також феодально залежне населення. Відповідно відбувалася і диференціація оподаткування зазначених груп.

Вільні селяни – общинники на першому етапі платили данину з будинку, а коли почав превалювати феодальний спосіб виробництва, то об'єктом оподаткування стала земля. Джерелом цього податку був прибуток від землі, тобто земельна рента. Одиниця оподаткування, види платежів і їхні розміри в різних

князівствах були різними. Спочатку під час визначення суми податку розмір господарства та його економічні можливості не враховувалися, але пізніше основою для оподаткування стала кількість жителів. За цим принципом поземельний податок був також у всіх західноєвропейських державах.

Вільне міське населення зобов'язане було платити податок залежно від виду своєї діяльності або відпрацьовувати на будівництві і ремонті міських фортець. Плату представникам влади (прообраз витрат бюджету на державне управління), які керували будівництвом міст, встановлювала з коштів місцевого населення «Руська правда». На кошти того ж самого міського населення будувалися церкви, утримувалася церковна парафія.

Феодално залежне населення Київської Русі отримувало землю від землевласника в користування за умови виконання різних робіт. За право користування землею встановлювався натуральний податок у вигляді передавання землевласникові більшої частини результатів своєї праці. Челядь, холопи внаслідок свого соціального статусу належали своїм господарям, тому податки не платили.

Збори і податки з населення тоді встановлювалися переважно місцевими князями, однак поступово роль київських князів в управлінні областями посилювалася. І разом із посиленням ролі «місцевих податків» у Київській Русі поступово закріплювалося загальнодержавне оподаткування. На місцях спочатку панували місцеві князі, однак, визнаючи силу київського князя, вони передавали йому частину данини, що збиралася з підлеглої їм території. За це місцеві князі могли розраховувати на заступництво київського князя і залишали частину данини собі. Це право Києва на збирання данини з удільних князівств, яке з'явилося в період формування давньоруської держави як одна з форм залежності князівств від київського престолу, діяло до XII сторіччя.

На цьому етапі в держави ще не було органів, які могли б узяти на себе фіскальну функцію, і вона доручила збір податків місту чи общині під кругову поруку, а сама визначала тільки

загальну суму, обов'язкову до внесення в князівську скарбницю. Стягнення податків за допомогою органів, які обиралися самим населенням, почалося в той період, коли податки були ще дарами, і практикувалося на території всієї Давньої Русі.

Саме тоді формується інститут посадників (своєрідний прообраз нинішнього інституту представництва), які призначалися в найважливіші сфери і стали повноважними представниками князівської влади на місцях: вони судили, збирали данину і різне мито. З появою посадників і волостелей (управителі в сільських місцевостях) формується система «годування», за якої посадники як агенти центральної влади князівства збирали частину прибутку волостей на «жорн». Усі ці особи утримувалися за кошт платежів місцевого населення. Крім данини з удільних земель, до Києва надходила частина прибутків у вигляді сільськогосподарської продукції з феодалних маєтків.

До початку феодалної роздробленості в Давній Русі право Києва на частку прибутків із помісних князівств не оскаржувалося. Однак на початку 30-х років XII ст. у відносинах Києва та помісних князівств сталися зміни: зменшилася роль загальнодержавних податків і посилювалося місцеве оподаткування в межах удільних князівств. Основною формою місцевого оподаткування в сільській місцевості для залежних селян стала продуктова рента і різні повинності, а як для залежних, так і для незалежних селян – утримання князівської дружини, ремонт і будівництво шляхів тощо. Особливого значення в містах набувала феодална рента, що стягувалася за надання міськими феодалами земельних ділянок дрібним торговцям і ремісникам. Водночас на початковому етапі феодалної роздробленості на Русі (30-ті роки XII ст. – 30-ті роки XIII ст.) характерною рисою управління залишалася система «годування» – для утримання центральної влади князівства, представників адміністративної і судової влади за кошт прибутків окремих волостей.

У період панування натурального господарства в більшості держав складалося кілька фінансових планів, кілька розписів доходів і витрат. Це зумовлювало адміністративно-фінансову

децентралізацію. Держава задовольняла свої потреби за допомогою натуральних повинностей. Державна фінансова діяльність була зосереджена в руках місцевих органів, які визначали розмір повинностей, розподіляли їхній тягар, на свій розсуд витрачали державні кошти.

3.4. Фінансова політика київських князів

Розвиток фінансів Русі залежав від політики київських князів. Князь Олег заклав підвалини держави та постійно розширював її кордони. «Почав він ставити міста і наклав данину на слов'ян, на кривичів і на мері», – так пише літопис. Крім данини та доходів від торговельної діяльності, до казни надходили військова здобич та дарунки київським князям. Хоча про втілення князем Олегом фінансової політики можна відзначити тільки умовно, все ж її можна охарактеризувати як помірковану. Він намагався посилити роль зовнішніх джерел доходів казни, укладав вигідні торговельні угоди з іншими країнами, а також забезпечував надходження коштів завдяки військовим походам. Як зазначає літопис про похід 907 року: «...і повернувся Олег до Києва, несучи золото, і вино, і всякі коштовності».

Непослідовна внутрішня та зовнішня фінансова політика князя Ігоря призвела до його загибелі. Князь Ігор намагався продовжити політику свого батька щодо завоювання нових земель і збирання з них данини, однак вона виявилася менш успішною. Внутрішня фіскальна політика Ігоря була фактично грабінницькою, князь поводив себе не як мудрий керівник, а як розбійник. Під час «полюддя» в 945 році Ігор спробував двічі зібрати данину з древлян, за що й був убитий.

Після смерті чоловіка княгиня Ольга врахувала його помилки, провівши низку реформ. Її фінансову політику можна охарактеризувати як помірковану та продуману. Вона встановила дружні відносини з Візантією та Германією, внесла зміни у фінансову та податкову системи Русі. Спочатку Ольга упорядкувала та нормувала данину й повинності. «І пішла Ольга із своїм сином і дружиною по Древянській землі, встановлюючи скрізь

устава та уроки, (себто закони і порядок), як платити оброки і данину, і збереглися місця її стоянок і полювання...». Водночас Ольга фактично встановила граничний рівень податкового навантаження, оскільки були визначені максимальні розміри данини для кожної землі відповідно до її економічних можливостей. Вжиті заходи вплинули на своєчасне й безперебійне надходження доходів до казни та відбування повинностей. Данина древлян складалася з трьох частин: перші дві надходили до Києва, третя – безпосередньо до Вишгорода – власної князівської вотчини. Ольга тим самим вперше запровадила елементи розподілу між державними і власними доходами.

Покоривши древлян, пішла княгиня до Новгороду і на річці Мсті встановила «погости» – центральні адміністративні місця для громад, що були пов'язані із збором данини. Відбулося упорядкування стягнення податків, а система «полюддя» була суттєво реформована. Замість виїзду князя за даниною спеціально послані ним чиновники приймали її від населення в укріплених пунктах – «становищах». До того ж було передбачено перелік товарів, якими можна було сплачувати данину. Обов'язковою складовою данини мало бути убрання (одяг). «У кого є дочка, то цар бере одну з її суконь на рік, а якщо син, також бере один із його костюмів на рік». Коли княгиня разом із дружиною виїжджала до поселень і жила там зиму, їх утримували своїм коштом вотчинники. «Обов'язок племен утримувати князя та дружину під час полюддя називався оброком». Княгиня перевіряла діяльність державних посадовців, які постійно проживали в погостах і здійснювали збирання данини та стягнення судового мита. З часом такі місця сприяли появі феодалних землеволодінь і замків на чолі з феодалами. Сформовану княгинею Ольгою систему можна визначити як тогочасну податкову службу.

Ольга намагалася реформувати доходи князівської скарбниці, зменшити роль зовнішніх надходжень і данини, а підвищити значення надходжень від господарської діяльності (неподаткових надходжень). Вона сприяла розвитку власних приватних господарств, унаслідок чого поступово данина поступається

місцем постійному доходу із землі або майна, що регулярно надходили до власної скарбниці Ольги.

Володимир Великий і далі провадив фінансову політику Ольги, зміцнив державу, провів адміністративну та судову реформи, забезпечив дотримання порядку надходження доходів до княжої казни. Важливого значення він надавав запровадженню стабільних відрахувань із княжої казни на утримання церков і монастирів.

За князювання Ярослава Мудрого було створено кодекс законів «Руська Правда», який регламентував суспільні відносини. Він безпосередньо стосувався фінансів, бо нормував сплату данини й штрафів. Ярослав Мудрий видав спеціальний збірник «Покон вирний», яким визначалися «розміри данини, що надходила від населення на користь князівських дружинників, які приїжджали до общини збирати кримінальні штрафи – вири». Закони визначали пеню за провини, крадіжки: «За крадіжку сіна та дров 9 кун до казни, а хазяїну за кожний віз по дві ногати. Крадій за ладію платить 60 кун до казни, хазяїну за морську – 3 грн, за набойну – 2 грн, за струг – 1 грн, за човен – 8 кун. За бобра, викраденого з нори, визначається 12 грн пені».

Деякі статті захищали честь, гідність княжих мужів і простих людей і їхніх дружин: «За образу жінок великих бояр – 250 грн; менших бояр – 150; нарочитих (міських людей) – 22 ½; сільських людей або челяді – 17 ½».

Система штрафів не тільки впливала на дотримання порядку, але й приносила значні доходи в казну. До надходжень належала данина від доменіальних володінь (залежних господарств), а також з удільних князівств, що означало перерозподіл коштів і натуральних продуктів на користь київського князя.

Вчені припускають, що княжа казна цього періоду характеризувалася перевищенням доходів над видатками. Це давало можливість Ярославу Мудрому витратити значні кошти на освіту, культуру, будівництво. Він не використовував бюджетні кошти з власною метою. За часів Ярослава Мудрого існував неписаний закон, що розмежовував кошти князя та державну казну.

«На князівські потреби, на утримання його двору йде 1/3 прибутків – данин, а 2/3 ідуть на державні потреби». Існували княжі субсидії, такі як десятина, руга. Ярослав Мудрий мав утримувати дружину, озброювати ополченців.

На початок XI століття випадає становлення кредитних відносин. Позики бралися під заставу, процент, і «Руська Правда» регламентувала цей порядок. «Хто віддає гроші на ріст, або під заставу, або хліб у присип, той повинен мати при цьому свідків; і як він домовився, так йому і брати процент». Процент брали за позику на різний термін. Записано, що позикодавцеві місячний процент брати згідно з договором: «який же борг не буде виплачений протягом цілого року, то розраховувати процент на два – третій (50 %), а місячний процент скасувати».

Ярослав Мудрий спробував карбувати власні монети – срібляники, однак через певні обставини їхнє виробництво було припинено.

Володимир Мономах забезпечив політичну стабільність у державі, розвиток економічних відносин, а тим самим і надходження до казни. Він у «Повчанні дітям» обстоював справедливий відносини в суспільстві, закликав судити правильно, не зловживати владою. Значну роль Володимир Мономах відводив впорядкуванню кредитних відносин, визначенню прав і відповідальності всіх їхніх сторін. У нових статтях «Руської правди» також було визначено розмір законних процентів за договорами позики.

3.5. Кредитні відносини та монетна система Київської Русі

У Київській Русі певного розвитку набули кредитні відносини. Насамперед надання кредитів служило додатковим джерелом поповнення княжої казни. Існували три види кредитних відносин:

1. Надання «кун у рез» – позика грошей за проценти.
2. «Істоє» – надання грошей на зростання під проценти.
3. «Настав у мед», «жито в присоп» – надання позички в натуральній формі, під певну частину натурального продукту.

У різних редакціях «Руської правди» передбачалися такі проценти: за кілька днів, місячні, за третину року, річні. Грошові кошти зосереджувалися переважно в князів, бояр і церкви. Проценти за позичками були високими і більшими, ніж в інших європейських країнах.

У XI столітті кредитні відносини регулювала єдина стаття у збірнику законодавства «Коротка Правда», який передбачав, що кредитні угоди мали укладатися в присутності свідків. Якщо в подальшому позичальник свідомо відмовлявся повертати кредитору борг, то на нього накладається штраф розміром 3 гривні (200 г срібла). Наприкінці XI ст. «Пространна Правда» передбачала, що якщо розміри боргу не перевищують 3 гривні, то для його стягнення з позичальника достатньо було тільки заяви і присяги кредитора. Якщо ж позика була більшою, то судове переслідування вимагало показів свідків угоди.

Простолюдини, які не мали коштів повернути позику, називалися «закупами» і змушені були певний термін відпрацювати на кредитора для погашення боргу. Якщо під час цього позичальник втікав, то він оголошувався злочинцем і перетворювався на раба (холопа).

На основі значних процентів розвинулася у XII ст. князівсько-боярсько-єврейська спекуляція. Кияни 1113 р. обурилися лихварством Святополка та його прибічників і після смерті пограбували двір тисяцького Путяти та євреїв. Новий князь Володимир Мономах був вимушений для заспокоєння киян скласти «Статут про рези» (проценти), де передбачалося 20 % і 40 %, які було дозволено брати за третину року; коли ж кредитор пробував стягувати 60 %, то боржник звільнявся від зобов'язання повертати і проценти, і саму позику. Такі проценти були по всій Європі. До того ж реформа супроводжувалася депортацією всіх євреїв-лихварів за межі Русі.

У XI–XII ст. купці купували товар у кредит. У кредитних операціях брали участь князі. Якщо купець ставав банкрутом, право насамперед захищало інтереси князя, потім іноземних інвесторів і лише потім купця. Якщо банкрутство траплялося з ви-

ни купця, то його продавали в рабство. Коли товар пропадав під час війни або пожежі, боржник повинен був сплатити борг протягом певного часу.

У Київській Русі була своя монетна система. Першу справжню монету – гривню за візантійським зразком почав робити Володимир Великий і його сини Святополк і Ярослав. Потреба у власних грошах була пов'язана з розвитком торговельних зв'язків, а тому при дворі Володимира Святославовича почали карбувати златники, а потім – срібляники. Існувало п'ять елементів давньоруської грошової системи: гривня, куна, ногата, резана, вевериця (векша). У XI ст. 1 гривня = 20 ногатам = 25 кунам = 50 резанам. У XII–XIII ст. це співвідношення змінюється, і 1 гривня дорівнювала 50 кунам або 100 векшам.

На території Київської Русі гривня була поширена як грошово-вагова та грошово-рахункова одиниця. Дослідники припускають, що назва «гривня» походить від прикраси (гривні), яку виготовляли із заліза, бронзи, срібла і яка мала форму обруча. Його носили на шиї (на «загривку») люди високого достатку.

З часом гривня набула іншого значення, що означало вагову характеристику, вміст цінного металу (срібла). Вагова гривня важила 96 золотників (1 зол. = 4,266 г) і відповідала приблизно 1 фунту. Стандартом для гривні була фіксована вага дирхеми (1 дирхем $\approx$ 3,9 г) у їхній певній кількості ($\approx$ 50).

Гривня, що складалася з певної кількості монет, називалася гривнею кун (грошово-рахункова одиниця). Спочатку їхня вага була однаковою, проте згодом гривня срібла дорівнювала чотирьом гривням кун (1 гривня кун – майже 51 г).

Гривні, що виготовлялися в Києві з XI ст. – до 40-х років XIII ст., мали шестикутну форму. Такі зливки (гривня) були поширені в обігу переважно на південно-західних землях і мали вагу майже 140–160 г. Чернігівська гривня пропорціями нагадувала київську, але була важчою (196 г срібла).

Дослідники по-різному визначають, які конкретні засоби обігу відповідають кунам, ногатам, резанам, векшам. Так, одні пов'язують ці елементи з конкретними нумізматичними пам'ятка-

ми, іноземними та власними монетами з грошового обігу Давньої Русі. Так, куну ототожнюють з основними срібними монетами грошового обігу: арабським дирхемом, візантійським міліарісієм, давньоруським срібляником і західноєвропейським денарієм. Ногату найчастіше виводять від арабського «нагд» – дзвінка, повноцінна, відбірна монета і пов'язують з арабськими дирхемами. Резану поєднують з обрізками кун, фрагментами арабських дирхемів.

Інші дослідники бачать у розмінних номіналах лічбу хутра куниць і білок (куна, вевериця). З фінським «ногать» (нахат), що означало шкіра, хутро, пов'язують ногату. У Давній Русі хутро було важливою формою товаро-грошей і, ймовірно, що широко вживані назви перейшли на металеві гроші.

Існує припущення про зв'язок терміна «куна» з римською монетою. Сам термін був відомий не тільки слов'янам, але й іншим народам, де перебували в обігу римські денарії. Отже, для давньоруських часів найбільш вживаною і стійкою назвою розмінних грошових одиниць була куна.

У грошовому обігу Київської Русі поряд із власними грішми були й арабські дирхеми, візантійські монети, західноєвропейські денарії тощо. У Галицько-Волинській державі була така ж сама грошова одиниця, як і в Київській Русі. На Волині випускалася гривня та куна. Розмінними номіналами були: монета, гріш, денарій. У XIV ст. гривня складалася із 48 грошей, або 240 денаріїв. Ці дрібні монети карбувалися в сусідніх державах – Чехії, Польщі, Угорщині.

Галицько-Волинська держава зберегла свою незалежність ще на 100 років після падіння Київської Русі. Її населення переважно займалося землеробством і скотарством. Завдяки вигідному географічному положенню певного розвитку набула торгівля. Руські купці торгували з Польщею, Угорщиною, Візантією, Литвою. Центрами торгівлі були Львів, Перемишль, Володимир, Луцьк, Галич. Із Прикарпаття на всю Україну возили сіль.

Торгівля давала значні прибутки князям, котрі збирали з кожного купця мито. У Галицько-Волинській державі мито

стягувалося з окремих караванів, коней, ваги, кількості товару. Князі та королі у спеціальних угодах визначали умови торгівлі між державами. Так, Андрій Юрійович знизив мито до одного гроша від коня. У 1320 році він скасував мита для торунських купців. Угорський король звертався до голови боярського уряду в 40-х рр. XIV століття Дмитра Дедька про зменшення розмірів мита з угорських купців.

Крім мита, до князівської скарбниці надходили: данина, судові збори, прибутки з княжих маєтностей, дарунки князям. На користь князів виконувалися натуральні повинності.

3.6. Ординська навала та повернення до Європи

Фінанси України-Русі в часи татаро-монгольського панування зазнали змін. Населення князівств, крім духовенства та церкви, платило десятину, потім – поголовну подать, виконувало різні повинності. Данину або татарщину спочатку збирали ханські слуги, а з кінця XIII ст. і майже до 60-х років XIV століття – українські князі, але вже не всі, а певна частина, ті князівства, що були територіально ближчими до ординських улусів.

Татарська навала стала наслідком накладення на руські князівства на користь татар данини («ординський вихід»), для визначення розміру якої здійснювався періодичний перепис населення. Ця данина являла собою прямий грошовий податок, що збирався наприкінці XIII століття по полугривні «із сохи», у якій «числиться два мужі робітники». Саме відтоді соха як певна економічна одиниця (значення якої значно змінювалось із часом) стала основною мірою для розподілу прямих зборів. Ординська (татарська) данина відіграла важливу роль у слов'янському державному житті. У Західній Європі однією з найважливіших умов, що сприяли розвитку представницьких закладів, була необхідність для монархів звертатися до представників заможної верхівки за дозволом введення прямих податків. В ординців данина, що виникла первісно як наслідок підкорення переможцю, привчала населення до сплати прямого податку та сприяла виникненню поняття «тягла» як податного обов'язку населення.

Українські землі на початку XIV ст. стали об'єктом експансії з боку Литовського князівства. Литовські князі започаткували звільнення українських земель від монголо-татарського (золотоординського) іга. Зміцненню позицій литовських можновладців на українській території сприяли династичні зв'язки з галицько-волинськими князями, що давало їм змогу бути законними претендентами на місцеві княжі престולי. Тому літописи й відзначають, що володарі Литви «не стільки силою, скільки мудрістю воювали». Українці досить спокійно поставилися до литовської експансії, оскільки влада литовців не була репресивною, самі литовські князі спочатку були православної віри, руська мова (мова Київської Русі) стала загальнодержавною. Крім того, люди бачили в Литві можливого захисника проти жорстоких набігів татар. Були чинними й руські норми права, назви посад тощо. Тому держава спочатку часто називалася Литовсько-Руським князівством. Великому князю належала законодавча, виконавча, судова та військова влада. Отже, на початку XIV сторіччя землі сучасної України від Запоріжжя і північніше досить мирно перейшли у володіння князівства Литовського. Тобто під ігом Орди українські землі були менше ніж одне століття. Після цього татарська данина не збиралася. Виплати та товарний вихід, що почали надходити до Литви, були значно меншими за ординську данину. З цього часу Україна виходить з-під економічного тиску Золотої Орди та повертається у своєму розвитку до європейських засад. Економічна політика князівства Литовського щодо українських земель була досить поміркованою, що дало можливість населенню українських земель відновити свою національну гідність і волелюбність.

Збирання татарської данини продовжували і московські князі, бо саме Москві від правителів Золотої Орди було надано право збирати данину з підкорених Ордою земель, на яких проживали угро-фінські племена і центром яких стала Москва. Знищення на Московії татарсько-ординського ярма після його більш ніж 400-річного панування нічого щодо «данинного устрою» не змінило: населення Московії і далі платило данину, але

тепер данина надходила у великокнязівську казну, вона вже там і залишалась. З виникненням нових потреб уряд Московії скористався податною організацією, що склалася, для вилучення з населення коштів і товарної продукції. Ординський тип господарювання закріпився на землях Московії та «виховав» покірне, майже з рабською психологією населення.

3.7. Підсумки щодо фінансового устрою Київської Русі

Розглядаючи розвиток фінансових відносин за стародавніх часів Київської Русі, можна стверджувати, що єдиними колективними потребами стародавніх слов'янських племен і їхніх політичних союзів було утримання родини князя, а також утримання його війська (дружини), військових заходів і примітивного управління і суду як найголовнішої складової управління. Задоволення цих потреб здійснювалося переважно за допомогою особистих повинностей і натуральних зборів. Сам князь жив частково на доходи від свого власного господарства, важливими елементами якого були мисливство, рибальство, скотарство, торгівля та землеробство, і до якого було прив'язано цілу систему повинностей місцевого населення (ставити княжий двір, годувати княжих коней, косити княжі луки, орати княжі поля тощо). Водночас князь завжди вимагав від населення свого князівства та від покорених племен примусових поборів.

Біографічний нарис. Володімир Святославич (960/963 – 15 липня 1015 р.) – Великий Князь Київський (979–1015), князь новгородський (970–988). Хреститель Русі. Представник варязької династії Рюриковичів. Наймолодший (позашлюбний) син київського князя Святослава Ігоровича від коханки-ключниці Малуші (імовірної дочки древлянського князя Мала). Онук київської княгині Ольги, батько київського князя Ярослава Мудрого. Молодший брат і наступник київського князя Ярополка Святославича. Захопив київський престол після міжусобної боротьби з братом (977–979). Приєднав до своєї держави землі в'ятичів (982), ятвягів (983), радимичів (984), білих хорватів (981). Воював проти болгарів (985), греків (988), вірменів (1000), поляків

(1001), печенігів (996, 1015). Охрестився під іменем Василь, християнізував Русь (988). Встановив Київську митрополію Константинопольського патріархату. Розширив межі столиці Києва, збудував Десятинну церкву (996). Першим із руських князів розпочав карбувати власну золоту монету. Заснував Володимир (988), Переяслав (992) та інші міста. Використовував особистий знак «тризуб», що став у ХХ столітті гербом України. Помер у Берестовському палаці за Києвом. Канонізований Католицькою і Православною церквами як рівноапостольний святий. Національний герой України. Прізвиська – Великий, Святий, Хреститель, Красне-Сонечко тощо.

Князь Володимир Святославович, Володимир Великий, увійшов в історію української держави не лише як людина, зусиллями, розумом, далекоглядністю якої було запроваджено християнство в Київській Русі. Він завершив об'єднання східнослов'янських земель, створивши внаслідок цього міцну країну із захищеними кордонами, змусив сусідні та далекі зарубіжні держави повірити в силу та міць Київської Русі і в такий спосіб сприяв налагодженню зовнішньоекономічних зв'язків, забезпеченню виходів на міжнародні ринки. До давньоруської держави, що охоплювала величезну територію, – від Таманського півострова на півдні, Дністра та верхів'я Вісли на заході до верхів'я Північної Двіни на півночі – потяглися каравани купців із різноманітним крамом. Їх приваблювала можливість не лише вигідно розпродати свій товар, а й придбати віск, мед, хутро, худобу, зерно, рибу, загалом усе те, чим так славилася Київська Русь, що так цінувалося на Заході та на Далекому Сході. Тоді торгівля між країнами Заходу та Сходу була досить добре розвиненою. Взаємовигідні відносини були не лише рушієм прогресу, а й виконували миротворчу функцію. Тон у цьому процесі задавала, зокрема, Візантія, торгові шляхи якої пролягали практично усією Європою. Дані про це знаходимо в історичних джерелах, зокрема от що писав про це С. М. Соловйов: «Приклад Візантії та скупчення іноземних купців у Києві дали зрозуміти вигідність торгівлі для скарбниці князівської, у яку збиралися торгові мита.

І от київський князь зобов'язує болгар не купувати товару в селах у тіунів та інших осіб, а купувати його в містах. Тут очевидні два види торгівлі: початкова, за якої будь-хто збував будь-кому залишок своєї власності, й торгівля у справжньому розумінні, яка внаслідок урядових розпоряджень починає витісняти першу». Отже, князь і його радники зголосилися в одному: сконцентрували торгівлю в містах, перетворивши їх на організовані, підпорядковані міській владі центри. Це сприяло спрощенню контролю за укладанням відповідних угод, сплатою податків. Менш проблематичним ставало й збирання мита за право торгувати. Князівська скарбниця вчасно поповнювалася, доходи зростали прямо пропорційно кількості здійснених торгових операцій. Міста як осередки тяжіння приваблювали численні потоки людей: купці, ремісники, селяни, воїни, зрештою, просто шукачі щастя та кращої долі. Зростав товарообіг, збільшувалися достатки пересічних громадян. Така міграція сприяла розквітові міст, а особливо стольного граду Києва, який цілком справедливо зажив слави торгового центру на шляху, що проліг від Балтики до Чорного моря. Саме до столиці Київської Русі надходила данина від усіх частин держави. Фінанси, що зосереджувалися в руках князя, давали змогу йому здійснювати значні витрати на суспільні потреби. Насамперед видатки з державної казни спрямовувалися на благоустрій столиці Київської Русі, на побудову культових споруд, будинків для князівської дружини. Розгортається будівництво доріг, прокладають нові вулиці. Отже, торгівля, як зрештою, й нині, справді була рушієм прогресу. Вона сприяла появі нових ремесел, зростанню продуктивних сил. Відбувалися позитивні зміни й у виробничих відносинах. Надходження від торгівлі становили одну з найнадійніших і безперебійних статей князівських доходів. Розглядаючи зародження фінансових відносин за часів князювання Володимира Святославовича, не можна не звернути уваги на такий цікавий момент. За планування в тодішньому суспільстві грубої фізичної сили, за постійної боротьби, кровопролить мирно уживалися дві протилежні за суттю категорії. Перша – економічна, що є винятково мирною сферою

діяльності. Друга – мілітаристська, надто дистанційована від творчого спрямування, оскільки трималася на насильстві, при-
ниженні сильним слабшого.

Гноблення сусідніх племен і народів теж було статтею доходів князя. Поневолені народи платили князю данину, за невчасну сплату якої князь суворо карав винних. Однак не завжди вдавалося Володимир утримувати в покорі племена. У 985 році Володимир вирішив скласти мир із болгарами, завдяки чому Київ утратив частину доходів, і це не могло не позначитися на загальному фінансовому стані Київської Русі. От чому невдовзі Володимир вводить «великі різниці десятини». Вони відрізнялися від схожих західних варіантів, тобто володимирська десятина не була в повному розумінні загальним податком. Данина, податки, мито формували князівський бюджет, були його фундаментом, гарантували економічну безпеку держави. Наповненість скарбниці давала змогу підтримувати належно авторитет князя і його дружини. Можна дійти висновку, що утримання князівської дружини – одна з найперших і домінантних статей видатків князівського бюджету. Та не лише однією любов'ю та відданістю своїм воїнам можна пояснити такі величезні витрати Володимира Святославовича на утримання війська. У князівському бюджеті були відсутні статті витрат на медичне обслуговування, на поширення на землях Київської Русі освіти. Тобто витрати мали чітко обмежений характер, що й давало змогу князеві бути щедрим щодо захисників держави та виділяти кошти на розбудову міст Київської Русі, влаштовувати бучні всенародні «пири». Існування кожної держави потребує не лише формування власного бюджету, а й наявності національної грошової одиниці. Це дуже добре розумів Володимир Святославович, адже сам він першим із давньокиївських князів спромігся створити власну монету, яка, увійшовши в обіг, затьмарила і гривні, і зливки срібла певної форми, що належали до старої лічильної системи. Злотики та срібляники Володимира Великого мали оригінальний дизайн: з одного боку монети було викарбовано образ Ісуса Христа, на зворотному – постать князя на престолі у княжому одязі з усіма регаліями. На деяких монетах замість Ісуса Христа

було викарбовано знак тризуба. Запровадження власної грошової одиниці на території Київської Русі позитивно вплинуло на зародження перших паростків фінансової системи держави та її подальше формування, а з роками – і становлення. Монетний двір, на якому карбувалася власна грошова одиниця, зростання ролі місцевого самоврядування, волевиявлення населення через вічові збори, утримання князівської дружини та боярства, поглиблення торговельних зв'язків, розквіт ремісництва, розбудова міст, охорона кордонів держави – все це ознаки державності, за якої цілком можливе було існування розгалуженої фінансової системи з центром у Києві. Хтось рахував зібране до скарбниці багатство. Отже, були при княжому дворі свої скарбники, банкіри, обліковці. Комусь доручали складати бюджет, іншим слідкувати за його видатками. Адже князівська скарбниця не була бездонною, і тільки фінансовий облік міг забезпечити її від несанкціонованих витрат. Збої у великому фінансовому механізмі Київської Русі почалися, як не дивно, із зміцненням окремих регіонів, що розташовувалися на території прикордонних областей Володимирової держави, їх намісники бажали самостійно, без вказівок управляти на місцях, що й похитнуло підвалини державності, породило сепаратистські настрої. Це негативно позначилося на князівських доходах. Окремі області, зміцнілі й упевнені у своїй силі, перестали підкорятися Києву та ділитися своїми прибутками. Столиця поступово почала втрачати позиції «матері міст руських», похитнулася фінансова та економічна могутність Києва.

3.8. Фінанси Європи в добу Середньовіччя

Розвиток ремесла, міст сприяв зростанню торгівлі. Особливо жваво вона провадилася в міських республіках Північної Італії Флоренції, Венеції, Генуї, де зростав торговий і позиковий капітал, зароджувалися капіталістичні мануфактури, розвивалася банківська справа; у Венеції зародилася сучасна бухгалтерія. У Західній Європі розвивалися зовнішня морська і внутрішня сухопутна торгівля. Уже в XI–XII ст. визначилися її центри – Венеція, Генуя, Піза. Північноіталійські купці витіснили із сере-

дземноморських торгових шляхів візантійців і арабів. З портів Близького Сходу європейці привозили товари Індії, Китаю, Сирії та інших азіатських країн. Генуезці, венеціанці, маючи торгові і військові кораблі, будували свої торгові факторії на східному узбережжі Середземного моря та в Чорноморському басейні. Генуезці закріпилися також у пониззях Дону і Дністра, на узбережжі Криму (Генуезька фортеця) і Кавказу. Однією з найважливіших їхніх колоній була Кафа (нинішня Феодосія) з її ринком рабів, заснованим у 1266 р. У 1357 р. генуезці захопили Балаклаву, у 1365 р. – Судак та деякі інші міста і поселення Криму. Не відставали від них венеціанці, їхнє становище зміцніло після четвертого хрестового походу (1202–1204), вони повели безкомпромісну боротьбу з генуезькими конкурентами. Наприкінці XIV ст. венеціанці відтіснили генуезців із басейну Чорного моря та Кавказу. З Леванту (Сходу) купці привозили до Західної Європи шовк, прянощі, предмети розкоші, дорогі тканини (парчу, оксамит), ювелірні вироби, тропічні та субтропічні фрукти, з Причорномор'я – рибу, ікру, сіль, шкіри, зерно, хутро, невідьників, яких італійським купцям поставляли татарські людолови, зокрема і мешканців з України. У Венеції, Генуї, Флоренції, Пізі виникло власне виробництво шовку, скла, бавовняних тканин.

Товарами Сходу та виробами європейських ремісників італійські купці забезпечували феодалів Західної Європи, одержуючи за них казкові прибутки золотом і сріблом. Важливе значення для Західної Європи мала також торгівля Балтійським і Північним морями, річками Ельбою, Шельдою, Одером, Темзою, Західною Двіною, Рейном, Дунаєм, Віслою, Німаном, Роною, Сеною. Якщо левантійська торгівля – це переважно продаж на західноєвропейських ярмарках східних товарів, то північна – виробів місцевої промисловості, продуктів сільського господарства. Провідна роль у північній торгівлі належала Гамбургу, Любеку, Бремену, Брюге, Лондону. Згодом утворився союз приморських міст під назвою Ганза (об'єднання, спілка). Свою діяльність вона розпочала у XII ст. і діяла до XVII ст. У XIV–XV ст. до Ганзейського союзу входило 160 міст, зокрема Новгород Великий, Гданськ, Рига. Керівництво Ганзи розміщувалося в

Любеку. Купці союзу мали низку привілеїв. У них на ярмарках ніхто не мав права конфіскувати товари за борги, арештувати за злочини, вчинені в інших місцевостях. Купець не відповідав за дії своїх компаньйонів. Ганза охороняла своїх членів. Ніхто, крім ганзейських купців, не мав права перевозити товари Балтійським і Північним морями. Товари ганзейської і левантійської торгівлі траплялися на ярмарках Західної Європи, особливо у французькій провінції Шампань. Ярмарок тривав майже цілий рік. Сторічна війна, що точилася між Францією і Англією (1337–1453), звела знаменитий європейський ярмарок до провінційного торжка. Остаточно він занепав, коли торгові шляхи у зв'язку з великими географічними відкриттями перемістилися із Середземномор'я до Атлантичного океану.

У середні віки розвинулася і сухопутна торгівля. Відомий шовковий шлях від Китаю до Європи простягнувся на тисячі кілометрів. Каравани верблюдів, навантажених товарами, перетинали вздовж і впоперек азіатський і африканський континенти. У Європі сухопутна торгівля також набувала дедалі більшого значення, незважаючи на численні труднощі та небезпеки. Купці на кожному кроці сплачували мита: на річкових переправах, мостах, на кордонах феодалних володінь. Там, де не було річок, магнати ставили митні шлагбауми в чистому полі. За таких обставин товар дорожчав у десятки разів. І все ж сухопутна торгівля зростала, була прибутковою.

Торгівля, як відомо, без грошей нормально розвиватися не може. У Західній Європі в середні віки в грошовому обігу була велика кількість найрізноманітніших монет. Із золотих найпоширенішими були північноіталійські дукати, їх почали випускати у 1284 р. венеціанці. Маса монети становила 3,5 г золота. Згодом такі грошові одиниці карбували монархи інших західноєвропейських країн. Проте найпоширенішими були різні срібні гроші від маленької роздрібною монети до солідного таляра (талера) масою 30 г. Діловим людям було незручно і небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей. Важко було розібратися в їхній повноцінності чи неповноцінності. На допомогу їм прийшли так звані мінйяли. Агенти мінйялів

були там, де пролягали торгові шляхи. Поступово міняйли перетворилися на банкірів. Вперше вони з явилися в північно-італійських містах, у провінції Ломбардії. До сьогодні за спеціалізованими фінансовими установами збереглася назва «ломбард». Банкіри об'єднувалися в асоціації, компанії, товариства. Разом із появою банківської системи виник кредит. Оскільки банкіри були монополістами, вони встановили надмірні проценти на позиковий капітал. У середні віки він ніколи не був менший ніж 15–25 %. Часто банківські асоціації розорялися, через те що їхніми кредиторами були королі, царі чи імператори. Вони могли дозволити собі не тільки не сплачувати борги, а й фізично розправлятися з позикодавцями. Найуспішніше розвинулася кредитно-лихварська система у Франції. У Німеччині під час кредитно-лихварських операцій широко застосовувалися безготівкові рахунки. Небувалого розвитку набула банківська справа в Нідерландах. Незабаром представників цієї країни стали називати світовими банкірами.

Інтенсивний розвиток сільського господарства, промисловості, зокрема мануфактур, торгівлі, грошового обігу, банківської справи, кредиту, свідчить, що в низці країн Західної Європи з'явилися паростки нового, прогресивнішого виробництва. Виникають спеціалізовані райони з виробництва тих чи інших товарів, численні ярмарки, товарно-грошові відносини, формуються національні ринки. Важливе значення в економічному житті середньовічної Європи мали податки та різні примуси на користь феодалів чи державних установ. У романізованих країнах збереглася римська податкова система, що в тій чи іншій формі поширилась і на «варварські» держави. З населення стягували земельний і подушний податки. Крім того, усіх підданих примушували виконувати будівельні роботи, нести сторожову службу, здійснювати гужові перевезення. У скарбницю франкської держави прибутки надходили з податків, митниць і судових штрафів.

Візантійська податкова система мала централізований характер. Систематично складалися загальнодержавні кадастри (зведені відомості) про кількість землі, людей, худоби. У VIII ст.

римський подушно-земельний податок було замінено рентою відробітковою, натуральною, грошовою. У країнах, де феодалне господарство утворювалося внаслідок розпаду родоплемінних стосунків, державні податки формувалися на основі системи дарів із власних громадян і данини з підкорених народів, що поступово злилися в одне ціле. Королі та їхні намісники об'їжджали країну для збирання провіанту і фуражу з населення. Поступово побори набули постійного характеру, розміри їх регулювалися, встановлювалися місце і час сплати. Зі зміцненням феодалних держав податки набули характеру феодалної ренти, що стягувалася державою. На першому етапі зрілого феодалізму в європейських країнах державних податків не було, або вони збиралися феодалами. Там, де королі збирали зі своїх васалів «допомоги», їх платили селяни як сеньйоріальні платежі. Не всюди феодалний імунітет (податкові збори сеньйорів) був повним. У Англії віллани платили «щитові гроші» замість військової служби, «датські гроші» на охорону кордонів, «погайдовий» – поземельний збір, з XIII ст. – податок на рухомість.

На другому етапі зрілого феодалізму внаслідок державної централізації податки стали постійними, зросли їхні розміри, їх платили переважно селяни та жителі міст. Феодали та духівництво повністю або частково звільнялися від сплати податків. В Англії головною формою прямого оподаткування був податок на рухоме майно, що становив для селян 1/15, для міщан – 1/10 його вартості. Наприкінці XV ст. розміри податків зрівнялися із сеньйоріальними поборами. У Франції Філіп II (1165–1223) започаткував державну податкову систему. Доходи або майно населення обкладалися податками, що становили 1/25, 1/50, 1/100 їхньої частини. Зросли васальні платежі на користь короля. Жителі міст платили податок за військову службу. Вперше було введено посередній податок на сіль, пшеницю, вино. На початку XIV ст. з'явився подимний збір. За податковою реформою Карла VII (1403–1461) було введено щорічний поземельний податок талію, розміри якого визначав король. Від сплати були звільнені духівництво і феодали. Податки постійно зростали, зокрема на сіль і торгові угоди. У Німеччині, яка у XIII ст.

розпалася на територіальні князівства, селяни платили поземельний та імператорський поголовний податки. Стягування останнього присвоїли собі князі. У країнах Центральної Європи державні податки і феодална рента зростали одночасно. Феодали переважно звільнялися від сплати податків. В Угорщині із селян стягували щорічний подвірний податок. У Чехії в державний скарб надходила четверта частина або половина феодалної ренти. У Польській державі основним джерелом державних доходів були королівщини, соляні промисли, монетний двір, мито. Селяни до 70-х рр. XIV ст. платили 12 грошей із лану землі. За Кошицьким привілеєм 1374 р. ланове зменшилося до двох грошей із лану. На монастирських землях воно становило 4 гроші. З кінця XV ст. державний земельний податок знову зріс до 12 грошей із лану. У Московському князівстві поряд із даниною з кінця XV ст. почали стягувати «ямські гроші», у 1550 р. введено регулярний податок на викуп полонених «полонянничні гроші».

3.9. Фінансовий устрій Московської держави

Фінансовий устрій Московської держави будується під безпосереднім впливом довготривалих і коротких війн, що постійно вела держава. Устаткування війська та добування коштів для його утримання стали центральними інтересами державного життя. Усе населення ділиться на «службове», що приносить державі свою особисту службу, і «тягло», що служить йому своїм майном. Великий князь, пізніше Цар Московський, є великим землевласником, який користується будь-якою нагодою для поширення своїх земельних володінь. У разі недостатнього розвитку інших джерел цей великий фонд нерухомого майна забезпечував державу необхідними власними силами, створив так звану помісну систему. Поряд із системою кормліль, що збереглася ще від стародавнього періоду, та поширеною системою особистих повинностей (ямська, ратна повинність, міська, острожна справа), усе більшого значення в московському державному господарстві набуває нова податна система. У 1550 році введено регулярний податок на викуп полонених – «полонянничні гроші». Набувають розвитку як непрямі, так і прямі податки. Перші

складалися з внутрішніх митних зборів надзвичайно складної маси різноманітних платежів, що збиралися на кожному етапі руху товарів від виробників до споживачів: під час провезення товарів дорогами і річками; ввезення їх у міста; зберігання в коморах і гостинних дворах; під час продажу тощо. З другої половини XVI ст. виникає новий вид непрямих оподаткування – кабацькі збори у формі питної регалії уряду. Розвиток торгових відносин з іноземними державами через Біле море сприяв виникненню зовнішнього мита. За правління Олексія Михайловича (1645–1676) відбулося визнання шкоди численних митних зборів, що поєднувалися з постійними зловживаннями відкупщиків і приватних власників, що призвело до їхньої консолідації: більшу частину було скасовано, а на місце їх встановлено одноманітний торговий рубльовий збір. У торгових статутах 1653 року і 1667 року започатковано систему зовнішнього мита, яка відобразила на собі корені ідей меркантилізму. Митні і кабацькі збори, тобто непрямі податки, становили головне джерело, з якого поповнювалася грошова казна московського царя. За часів царювання Олексія Михайловича було зроблено спробу замінити головні прямі податки введенням нового непрямих податку. З цією метою в 1646 році було встановлено податок на сіль розміром 2 гривні з пуда. Новизна цієї реформи та викликане нею надзвичайне підвищення (у 2,5 рази) ціни на предмети першої необхідності підняли загальне незадоволення, яке дійшло до народного бунту, тому через два роки податок було скасовано. До середини XVI століття, крім стародавньої данини та ямської повинності, постійних прямих податків не стягувалося, але відтоді загострилася потреба у грошах. Після завоювання Казані служиві люди на додаток до своїх земельних доходів стали отримувати оклади грошового жалування. Військові сутички із Заходом виявили необхідність у піхоті, озброєній вогнепальною зброєю, тому вона також отримувала постійне жалування. Звідси нові прямі податки, спеціально призначені на військові нужди: «пищальні» гроші на утримання пищальників, «ємчужні» – на виготовлення пороху для рушниць, збір на «міську та засічну справу» (побудова укріплень по окраїнах), «полонянини» гроші на витрати для викупу з

полону. У XVII ст. військові витрати ще більше зростають. Разом із старою ямською податтю виникає нова «велика ямська подать», що перевищувала стару іноді у 80 разів; поряд із старими пишальними грошима вводяться нові «стрілецькі гроші». Крім того, у разі кожної екстреної нужди уряд призначає збір надзвичайних п'ятинних, десятичних, двадцятих і так далі грошей. Як надзвичайне джерело доходів уряд розпочинає вживати монетну регалію, вводячи в обіг нову легку монету, що відразу спричинило подорожчання усіх продуктів, а внаслідок цього – і нове збільшення потреби уряду в грошах. Надзвичайне обтяження населення викликало прагнення ухилення від «тягла», тому уряд розпочинає боротьбу з цим прагненням за допомогою зміни окладної одиниці. Давня окладна одиниця, «соха», що являла собою сукупність господарств певної працездатної сили, з другої половини XVI ст. перетворюється на певну площу з відомою кількістю пашні, що змінюються залежно від якості землі та від роду володіння. У такий спосіб уряд поступово переходить до подвірного оподаткування. Під час правління Олексія Михайловича та на початку правління його сина Федора Олексійовича (1661–1682) складаються по всій державі дворові списки, так звані переписні книги, за даними яких розпочинають збирати нові податки. Цими роками було здійснено податкову реформу: податки XVI століття (пищальні, данні, засічні тощо), за винятком полонянничних грошей, було скасовано; податки XVII століття однією загальною сумою переведено «на двір» (під назвою подвірної та стрілецької податі). Водночас відбувається й спрощення фінансової адміністрації: надходження податків зосереджується у приказах Стрілецькому, Ямському та Великої казни.

Розділ 4. РОЗВИТОК ФІНАНСІВ У ПЕРІОД ПЕРЕХОДУ ВІД ФЕОДАЛЬНОГО ДО ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ВПРОДОВЖ XVI–XVIII СТОЛІТЬ

4.1. Фінансово-економічний розвиток Західної Європи в XVI–XVIII ст.

XVI–XVIII століття в еволюції європейського розвитку були періодом переходу від феодального до індустріального суспільства. Англійська буржуазна революція (1640–1660 рр.) завершила пізнє Середньовіччя (XVI ст. – перша половина XVII ст.) і поклала початок новій добі (друга половина XVII – XVIII ст.). Перехідна епоха полягала в розпаді феодального господарства і появі основних ознак індустріального суспільства, яке внаслідок промислового перевороту в Англії і Французької буржуазної революції (1789–1794 рр.) створило новий панівний клас. Для перехідного періоду характерні значні досягнення в галузі науки і техніки. Посилився між- і внутрішньогалузевий розподіл праці. Технічні передумови підготували перехід від дрібного до великого виробництва. В економічному розвитку Західної Європи велику роль відіграли географічні відкриття кінця XV ст. – початку XVI ст. Їхньою важливою економічною передумовою була криза левантійської торгівлі з другої половини XV ст. Після загарбання турками Константинополя в 1453 р. ними контролювалися Чорне та Середземне моря. Венеціанцям довелося платити велике мито, щоб залишити торгові факторії, а генуезців турки вигнали із своїх володінь. Західноєвропейські купці намагалися знищити монополію італійців у торгівлі зі Сходом. Континентальну караванну торгівлю ускладнив розпад Монгольської імперії. Торгові шляхи через Північну Африку були монополією арабів. Значним стимулом до географічних відкриттів було золото як матеріалізація багатства. Відчувалася нестача грошей у товарному обігу. Видобуток коштовних металів був обмежений, значна їхня частина йшла на прикраси. Пасивним залишався банкс Європи у східній торгівлі. Розвиток абсолютизму в Захід-

ній Європі створив політичні передумови для організації великих морських експедицій для колоніальних загарбань. Монархам потрібні були гроші для утримання війська, чиновників, двору. Перші експедиції, що поклали початок великим географічним відкриттям, споряджалися за кошт держави. Серед таких відкриттів успішною була подорож 1497–1498 рр. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях із Європи в Індію через Атлантичний океан. Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією в 1492 р., рушив на Захід через Атлантичний океан (шлях біля берегів Африки контролювала Португалія) і відкрив Америку. Колумб здійснив ще три експедиції до Америки в 1493–1496, 1498–1500, 1502–1504 рр. Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519–1521 рр.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Почалася перебудова європейських фінансово-економічних відносин. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими областями, землями і народами різної матеріальної культури. Зовнішня торгівля в XVI–XVIII ст. досягла розмірів світової. Центрами світової торгівлі стали спочатку Лісабон, Севілья, із середини XVI ст. – Антверпен, у XVII ст. – Амстердам, у XVIII ст. – Лондон. Небачений приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін. Вона почалася насамперед в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота та срібла (у 1600 р. – 83 %). Ціни на товари зросли в Іспанії та Португалії в 4 рази, а на хліб – навіть у 5 разів, у Франції – вдвічі-втричі, а в Англії – у 2,5 рази. Одночасно почалося здешевлення дорогоцінних металів. Наслідки революції цін були значними:

- збагатилися купці, які були посередниками в торгівлі;
- прискорився перехід до мануфактурного виробництва;
- збільшилися прибутки промисловців унаслідок здешевлення найманої праці;
- в аграрному секторі європейських країн зменшилися реальні розміри фіксованої грошової ренти або орендних платежів, тоді як ціни на сільськогосподарську продукцію зросли.

Безпосереднім результатом великих географічних відкриттів було створення колоніальної системи. Першими на шлях колоніального грабунку вступили Іспанія і Португалія, створивши величезні колоніальні володіння. Поступово їх витіснили Голландія, Англія, Франція, перемігши на зовнішньому й внутрішньому ринках. Нещадне пограбування колоніальних народів принесло європейським колонізаторам величезні багатства і сприяло піднесенню економіки європейських країн. Почалася перебудова європейських економічних відносин. Розклад феодального господарства був пов'язаний із такими процесами, як розвиток товарного господарства; спеціалізація ремесла, що наближалася до рівня мануфактурного поділу праці; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення. Генеза індустріальної цивілізації пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх загалом, господарство XVI–XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне. Зародження мануфактур відбувалося у двох напрямках:

- 1) торговий капітал підпорядковував виробництво;
- 2) виробник ставав і підприємцем, і купцем.

Відбулися значні зрушення у сфері обігу і розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, розвивався міжнародний розподіл праці, формувалися національні, європейські та світові ринки товарів і грошей. Панівну роль відігравали Голландія і Англія. Європейські феодальні країни були вилучені із світового ринку і перетворилися на країни-продавці продукції своїх аграризованих економік.

Відбулися радикальні зміни в організації світової торгівлі. З'явилися монополні торгові компанії, вдосконалилися товарні біржі. Зародилася страхова справа. Доходи розподілялися через зарплату (найману працю), прибуток (капітал) і ренту (земельну власність). Заходи, проведені в процесі та після буржуазної революції в Англії, зміцнили буржуазні відносини у сфері промисловості, торгівлі, кредиту. Були скасовані всі лицарські дару-

вання, що перетворило лордів на єдиних власників землі. Зберігався копігольд, усі феодалні платежі були на користь землевласника. Землі церкви, корони, противників революції продавалися на комерційній основі. Поширився перехід копігольда на лізгольд – короткострокове користування землею. У 1651 р. було опубліковано Навігаційний акт, який заборонив каботажне плавання іноземних кораблів між англійськими портами, дав змогу іноземцям постачати в Англію лише товари своєї країни і підтверджував монополію англійських комерсантів на торгівлю з колоніями Англії. Цей акт забезпечив панування Англії на світовому ринку. Революція закінчилася компромісом між новим дворянством і буржуазією, проте вона створила умови, що забезпечили перемогу індустріального суспільства в Англії. З 1707 р., після укладення унії з Шотландією, Англія дістала офіційну назву Великобританія.

Коли розпочалася французька буржуазно-демократична революція, у Європі вже існували дві буржуазні держави у Великобританії та Голландії, а на Американському континенті утворилася незалежна буржуазна республіка США. Промисловий переворот у Великобританії зробив процес індустріального розвитку незворотним. У Франції існувала багата і політично сильна буржуазія, розвивалася мануфактурна промисловість, провадилася політика меркантилізму, панував торговий капітал. Революція у Франції декларувала скасування феодалного режиму та ліквідувала дворянські привілеї. Знищувалися особисті примуси селян, встановлювалися умови викупу основних примусів. Усім громадянам гарантувалося право на будь-які посади і звання. У лютому 1791 р. спеціальні декрети Установчих зборів скасували державну регламентацію промислового виробництва, ліквідували цехи, проголосили свободу торгівлі. У 1792 р. Великобританія мала позитивне торгове сальдо більше ніж у 5 млн фунтів стерлінгів (імпорт – 19,5 млн фунтів стерлінгів, експорт – 24,9 млн фунтів стерлінгів). Обсяг зовнішньої торгівлі Великобританії становив 1/5 європейської та 1/7 світової.

XVI–XVIII ст. – період завершення становлення національних ринків, їхнього розширення та зміцнення. Це було пов'язано з подальшим відокремленням сільського господарства від промисловості, розвитком територіального розподілу праці, скасуванням внутрішніх мит, удосконаленням шляхів сполучення. Найбільшим за обсягом був національний ринок у Великобританії, хоча за кількістю населення вона поступалася Франції, Іспанії. Визначальну роль у XVIII ст. відіграло будівництво шосейних доріг і каналів. У 1657 р. було створено генеральний поштамт для всієї країни. Зв'язок між різними регіонами країни забезпечувався завдяки періодичним ярмаркам і купцям, що подорожували.

Розвиток торгівлі зумовив зростання значення банківської справи та кредиту. На початку XVI ст. в Антверпені склався грошовий ринок, де в міжнародних розрахунках використовували векселі (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника. Борги та кредити надходили на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук у руки, поки не анулювалися, коли боржник, який підписав зобов'язання, не отримував його як кредитор. Загальною стала практика платіжних розпоряджень (асигнацій), що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано Страхову палату. У другій половині XVI ст. 20–30-х роках XVII ст. розпорядниками європейських платежів і розрахунків були генуезькі купці-банкіри. Почавши з фінансування іспанської корони з 10 % річних, вони контролювали торгівлю золотом і сріблом у Європі. Після іспанського банкрутства 1627 р. генуезці вклали капітал у позики Австрії, Баварії, Швеції. Протягом XVII ст. міжнародним фінансовим центром став Амстердам. У 1609 р. був створений Амстердамський депозитний і валютний банк, вклади якого зросли з 1 млн в 1610 р. до 8 млн флоринів у 1640 р. У 1611 р. була створена біржа, яка стала грошовим центром, звідки голландські капітали у вигляді позик і кредитів спрямовувалися в усі країни світу. Втративши промислово-торгову першість, Сполучені Провінції (Голландія) зберегли своє значення найбільшого і найдешевшого кредитора.

Вартість кредиту становила 5 %. Наприкінці XVIII ст. Амстердам контролював 3/7 облігацій англійського національного боргу. Саксонія отримала кредити на 9 млн, США – на 2 млн флоринів. Гарантіями були земля, дорогоцінності, державні борги. У XVIII ст. у діловому світі почав панувати англійський фінансовий капітал. У 1694 р. був утворений Англійський банк, білети якого до 1797 р. обмінювалися на золото. Формувалися приватні лондонські банки – у 1807 р. їх було 73. У провінціях з'явилися сільські банки або банки графств: у 1750 р. – 13, у 1784 р. – 120, у 1800 р. – 370. Вони були депозитними банками, мали право надавати кредит, враховувати векселі та позики. У 1773 р. була створена Розрахункова палата для компенсаційних розрахунків між банками. Отже, банки, на відміну від великих ярмарків, що збиралися кілька разів на рік, регулярно проводили клірингові розрахунки (залік взаємних вимог і зобов'язань). Сконцентровані в банках гроші перерозподілялися і використовувались у промисловості, торгівлі. Розвивалася податкова система. У Великобританії податки становили з промисловості та сільського господарства – у 1715 р. – 17 %, у 1800 р. – 24 %. У Франції вони були нижчими: у 1715 р. – 11 %, у 1735 р. – 17 %, в 1770 р. – 10 %. Однак у Великобританії переважало непряме оподаткування (70 %), у Франції основну частину податків становили прямі. Характерною ознакою господарств європейських країн був державний борг. Постійними боржниками були королі Іспанії. У Великобританії тільки в 1716 р. англійський державний борг називали національним – країна була боржником голландських банкірів. Практикувалися примусові позики в населення. Проте борг Великобританії ніколи не досягав критичного рівня (подвійної суми національного доходу). У Франції перед революцією в 1789 р. він становив 3 млрд ліврів, що зумовило фінансову кризу і зубожіння держави. Одночасно швидкий розвиток мануфактурного виробництва у Великобританії порівняно з іншими країнами у XVII–XVIII ст. забезпечив її економічні успіхи, сприяв ліквідації торгової монополії Голландії. Це була перемога промислового капіталу над торговим.

4.2. Фінансово-економічні відносини країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи в XVI–XVIII ст.

Упродовж XVI–XVIII ст. для еволюції країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи визначальним було утвердження панщинно-кріпосної системи господарства. Вона характеризувалася захопленням феодалами селянських і громадських земель, зростанням доменів і створенням великих маєтків, закріпаченням селян із переважно відробітковою рентою, орієнтацією господарства не на особисті потреби феодала, а на виробництво товарної маси сільськогосподарської продукції для збуту на внутрішньому і зовнішньому ринках. Цей процес в історіографії мав назву «повторне закріпачення селян» і стосувався німецьких земель, він фіксував вторинність кріпосного права, що утвердилося в заєльбських землях після поразки селянської війни 1524–1525 рр., щодо кріпосних явищ класичного феодального господарства. У сферах промисловості та обігу повільно розвивалося дрібне товарне і мануфактурне виробництво. Зовнішній ринок переважав над внутрішнім. Країни Центральної і Східної Європи перетворилися на аграрно-сировинний додаток до економічно розвинених західноєвропейських країн. Причинами, що зумовили своєрідність економічного розвитку країн на схід від Ельби, були як місцеві закономірності та особливості, так і загальноєвропейські економічні чинники. Порівняно із Західною Європою ці країни не були готові до перебудови. В аграрних відносинах збереглися дворянські землеволодіння, елементи особистої та адміністративно-судової залежності селян від феодалів і відробіткова рента. Наявність колонізаційного земельного фонду, зокрема у Східній Німеччині, Польщі, Московії, ще більше гальмувала темпи розвитку. Урбанізація була меншою, ніж у Західній Європі. Продукція місцевих ремесел не могла конкурувати з мануфактурними західноєвропейськими виробами.

Слов'янські народи з кінця XIII ст. втратили свої незалежні державності і входили до складу інших багатонаціональних державних утворень – Польського королівства, Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Московської і Австрійської

держав і Туреччини. Селянська війна в Німеччині (1524–1525 рр.), народні рухи в Чехії, Угорщині, Україні на початку XVII ст. були придушені і не закріпили прогресивних тенденцій розвитку. Унаслідок поділу Речі Посполитої в кінці XVIII ст. частина польських земель потрапили під владу Росії, Австрії та Пруссії і розвивалися в межах політики Романових, Габсбургів і Гогенцоллерів. Лише у другій половині XVI ст. та впродовж XVII ст. почався їхній вибірковий розвиток. Наприклад, ґрунтуючись на ідеях меркантилізму, австрійський уряд здійснив низку реформ. Був створений Державний банк, обмежені права цехів, знищені внутрішні митні кордони. Унаслідок чого промисловими районами стали Австрія та Чехія. Решта земель залишалася аграрною периферією.

Наприкінці XVI ст. – на початку XVII ст. виникла Московська централізована держава, яка із середини XVI ст. стала багатонаціональною. До її складу були приєднані території Поволжя, Уралу, Сибіру, у 1654 р. на правах військового союзника – Україна. На початку XVIII ст. Московія завоювала вихід до Балтійського моря. У XVII ст. у Московії розпочався процес формування загальнодержавного ринку. Це було зумовлено спеціалізацією окремих районів, розвитком товарно-грошових відносин. За часів царювання Петра Першого найбільшої напруги досягли військові витрати, до складу яких із 1696 р. ввійшли також витрати на створення флоту. Не маючи систематизованого складу державних фінансів, Петро I створював нові способи наповнення казни для задоволення нових потреб, зокрема: драгунський збір на утримання драгунських полків, гербовий збір (введений за пропозицією Курбатова 23 січня 1699 р.), тютюновий відкуп, збір на побудову судів. У 1701 році нові джерела доставили вже 1 257 295 рублів, тобто суму, що дорівнювала усьому бюджету 1680 року, до того ж старі податки стягувалися як і раніше. Північна війна принесла нове збільшення державних витрат: у 1701 р. окладні військові витрати становили 1 106 268 руб., у 1706 р. – 2 005 368 руб., у 1710 р. – 2 455 382 руб. Завдяки щодалі більшим фінансовим потребам уряд Московії, за прикладом Західної

Європи, створює нове джерело доходів – регальні права. Значення монетної регалії значно зростає: у 1701 р. переділ монети дає уряду 791 729 руб., у 1702 р. – 1 296 978 руб., у 1703 р. – 738 647 руб. Скоро головний матеріал регалії – стара срібна московська монета, було вичерпано, її дохідність стала зменшуватися, а ціна монети упала практично вдвічі. Це викликало підвищення цін на продукти. Петро Перший звернувся до посиленої фіскальної експлуатації оброчних статей. Цілою низкою указів встановилися нові регальні права, які значно обмежували право приватної власності. На оброчні статті перетворилися домашні бані, постоялі двори, приватні млини тощо. Далі розпочалася посилена монополізація найбільш вигідних предметів торгівлі на внутрішньому й зовнішньому ринках: 1 січня 1705 р. взятий до казни продаж солі (удвічі дорожче, ніж її поставляли підрядчики); 4 квітня 1705 р. зроблений казенною монополією продаж тютюну; у 1707–1709 рр. до казенних товарів було віднесено риб'ячий жир, квашене сало, щетину, селітру, юфт, пеньку, віск, конопляне масло, льняне насіння, клей, смолу, ікру тобто практично всі найважливіші предмети торгівлі. У 1717 р. Петро I вирішив замінити всі постійні й тимчасові прямі збори однією прямою податтю, визначивши її за новою окладною одиницею «душі». 26 листопада 1718 р. він наказує провести головний перепис, а 11 січня 1722 р. – зробити «розкладку на душі чоловічого пола селян і дворових ділових людей та інших, які з ними рівно в тягло положені, по 8 гривен з персони»; з 1724 р. розпочалося стягнення нового податку. Подушна подать із приєднаною до неї оброчною 4-гривневою податтю з державних селян і однодворців і податтю з гостинної сотні і посадських по 1 руб. 20 коп. із душі, повинна була замінити всі старі збори з дворової челяді. Оклади старих прямих податків не перевищували 1,8 мільйона руб.; новий оклад подушної і оброчної податі приносив 4,6 мільйона руб., тобто замінюючи їх, давав надлишок у 2,8 мільйона руб., унаслідок чого загальний результат державних доходів піднявся відразу з 6 до 8,5 мільйона руб. Унаслідок фінансових заходів Петровської епохи, що розвинула

до найвищих границь напругу платіжних сил країни на потреби держави, загальний доходний бюджет мав у 1724 р., останньому році царювання Петра I, такий вигляд:

- прямі податки (подушні та ясак) – 4 731 051 рубль (55,5 %);
- непрямі податки – 2 128 622 рублі (24,9 %);
- регалії (монетна, соляна, поштова тощо) – 895 187 рублів (10,5 %);
- оброки з державного майна та промислові збори регального походження – 474 562 рублі (5,6 %);
- мито – 150 065 рублів (1,8 %);
- збори, що не розподілені за статтями – 147073 рублі (1,7 %);
- усього 8 526 560 рублів (100 %).

На чолі фінансового управління Петром був поставлений Сенат; для завідування державними доходами – камер-колегія; для завідування витратами – штатс-контор-колегія, або штатс-контора; для перевірки рахунків і звітів – ревізійон-контора. Але нові заклади не об'єдналися в єдине фінансове управління. Насамперед зберігалася спеціалізація зборів із призначенням кожного з них для певної галузі управління. На утримання армії йшло 4 404 842 рублів (за розписом на 1725 р.) із подушних зборів; на витрати по флоту і гвардії назначалися всі останні державні збори (питні, митні та інші); витрати Іноземної колегії створювались із прибутку грошових дворів. Так само й останні центральні заклади повинні були утримуватися із спеціально приписаних до них доходів, пов'язаних із їхньою діяльністю. За умови роздробленості фінансового управління не могло виникнути ідеї про необхідність заходів щодо поліпшення загального фінансового положення країни, тому заходи вживались тільки для найближчого задоволення потреб кожного окремого відомства. У місцевому управлінні царював повний хаос і зловживання. Податна система практично цілком лежала (прямі податки, питний і соляний збір) на нижчому класі населення. Ці характерні риси Петровської системи надовго стали відмінними особливостями російської внутрішньої фінансової політики.

Протягом усього XVIII століття основні риси державно-господарчої системи Росії залишилися без суттєвих змін:

- завдяки прагненню розвивати дохідність непрямих податків і посилювати їхнє значення порівняно з прямою податтю, що менш зростала, відбулися невеликі зміни в податній системі;
- у затратному бюджеті розвитку, хоч і дуже помірний, витрат на загальнодержавне управління;
- у фінансовому управлінні малоуспішні спроби упорядкування розпорядження фінансовими коштами та звітності;
- у надзвичайному бюджеті відкриття нових джерел задоволення надзвичайних потреб.

У проміжок часу від смерті Петра I до початку правління Катерини II найважливішими заходами стало скасування внутрішнього мита при Єлизаветі Петрівні та створення асигнаційного банку при Петрі III. Протягом цього часу виникло безліч дрібних оброчних статей і різнорідних зборів із різних промислів, що дуже пригноблювало населення і промисловість, але казни приносило дохід незначний. Державне господарство поступово остаточно занепало. Уряд не мав жодних позитивних даних ні про кількість доходів, ні про те, куди й на що вони витрачаються. Ціла низка незалежних одне від одного відомств стягували той чи інший податок, спеціально призначений на задоволення витрат даного відомства – тому в одному відомстві були надлишки, в іншому – значні недостачі. Незважаючи на неодноразові укази, відомства не надсилали до Сенату жодних відомостей про стан їхніх бюджетів.

За часів царювання Катерини II з'явилося прагнення поліпшити механізм державного господарства, було зроблено спроби спрощення фінансової системи:

- знищено багато фіскальних регалій (лісова, гірнична, тютюнова тощо) і цілу низку дрібних зборів;
- встановлено 1-відсотковий гільдський збір із купецьких капіталів;

– започатковано заходи щодо реформування організації фінансового управління закладом при Сенаті Експедиції про державні доходи і палати в губерніях.

Але прагнення до упорядкування фінансового господарства викликало швидке зростання державного бюджету; цьому сприяли, переважно, безперервні війни. Не без впливу залишається і збільшення інших потреб: зростають витрати по двору, розвинутий штат чиновників потребує значного грошового утримання тощо. Для задоволення щораз більших витрат збільшується подушна й оброчна подать, питний і соляний збори, мито, вводиться низка нових податків. Надзвичайні кошти покриваються випусками паперових грошей, зовнішніми та внутрішніми позиками. Отже, при Катерині Великій державний кредит був вже постійною складовою фінансового господарства. Загальний результат державних боргів наприкінці царювання Катерини II досягав приблизно 215 мільйонів рублів: найбільшу частину боргу становили асигнації яких було випущено на 150 мільйонів рублів; потім ішли короткострокові зовнішні позики, борги поставальникам і підрядчикам, на останньому місці за розмірами – позички із банків.

4.3. Фінанси України в XVI–XVIII століттях

Упродовж XVI–XVIII ст. в Україні сільськогосподарське і промислове виробництво мало товарний характер, формувалася загальнонаціональний ринок. Проте на розвитку торгівлі негативно позначилася дискримінаційна політика Речі Посполитої та Російської монархії. Українська козацька держава поступово втрачала самостійність у зовнішньоекономічних відносинах. Українські експорт та імпорт були зведені нанівець, Україна перестала бути самостійним членом міжнародної торгівлі. Українське купецтво втратило свою силу, воно було витіснене з міжнародної торгівлі, займалося дрібною торгівлею в межах України, посередницькою діяльністю. Згідно з Рум'янцевським описом Малоросії (1765–1769 рр.) великі капітали були зареєстровані лише в іноземних (грецьких) купців.

Розвиток торгівлі в XVI–XVIII ст. сприяв процесу подальшого формування фінансово-грошової системи. Для тогочасного грошового обігу характерним був біметалізм використання як золотих, так і срібних монет, які оцінювалися стихійно, за ринковою вартістю вміщеного в них металу. У XVI ст. в обігу залишалися празькі гроші, литовські та польські денарії, півгрошові монети. Набули поширення срібні таляри (27 г), угорські золоті дукати (3,5 г). Унаслідок грошової реформи 1526–1528 рр. у Польщі почали карбувати срібний грош, що дорівнював 18 денаріям. Було введено лічильний золотий, на який йшло 30 грошів. Реальною срібною монетою золотий став у 1564 р. («півконка»). Після Люблінської унії внаслідок грошової реформи Стефана Баторія в 1578–1580 рр. була створена єдина монетна система для Речі Посполитої. Припинилося карбування півгроша і денаріїв, основними монетами стали шеляги (соліди), гроші, три- і шести-грошовики, півторагрошовики, з 1580 р. – польський золотий, або таляр (30 грошів, або 60 півгрошів). Випускалися легкі таляри (12,5 г чистого срібла) і важкі, або імперські (25,2 г чистого срібла). Поширилися також західноєвропейські таляри і дукати. У 1627 р. польський уряд заборонив карбувати дрібні монети, а лише таляри (90 грошів), півталяри, дукати (180 грошів). У зв'язку з кризовим етапом економіки Речі Посполитої в середині XVII ст. почали випускати мідні шеляги (боратинки) і неповноцінні золоті з міді та срібла з тимфи. Усі ці монети були в обігу на українських землях у складі Речі Посполитої до кінця XVIII ст. У 70-х роках XVIII ст. з обігу були вилучені боратинки і тимфи. Основними грошовими знаками залишалися польський золотий (4 срібних і 30 мідних грошів), дукат (13 злотих), таляр (8 злотих). Після загарбання України Австрією на західноукраїнських землях поширилась австрійська монетна система.

Із середини XVII ст. на території Української козацької держави поширилися російські срібні та в незначній кількості – мідні монети. У Московській державі уніфікація грошової системи відбулася після реформи 1534 р. Карбувалася срібна копій-

ка, лічильну функцію виконував рубль, у якому містилося 100 копійок. У середині XVII ст. почали карбувати мідні копійки, які витіснили срібні, проте швидко знецінилися, що призвело до вилучення їх з обігу. Срібні монети – російські талари, або єфимки, у грошовому обігу відігравали незначну роль. За Петра I була введена десяткова монетна система: рубль, гривеник, копійка. Протягом XVIII ст. здійснювалися реформи, спрямовані на стандартизацію грошового обігу всіх частин Російської держави, зокрема Лівобережної України. Випускалися мідні (копійка, п'ятаки), срібні (рублі, полтинники, гривеники), золоті (до 1753 р. червонці, з 1755 р. 10-рублеві імперіали, 5-рублеві півімперіали) монети. У грошовому балансі країни значення золотих монет було незначним (2,7 %), зростало карбування мідних, і на кінець XVIII ст. частка срібних і мідних монет зрівнялася. У 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші (асигнації). У Москві та Петербурзі було створено асигнаційні банки, що вільно розмінювали асигнації на мідну монету. У 1786 р. банки були об'єднані, асигнації перестали бути розмінними. Завдяки паперовим грошам покривався дефіцит державного бюджету, що призвело до їхньої емісії та знецінення. Російські гроші протягом XVIII ст. поширилися на українські землі, витіснивши з обігу польсько-литовську монету. З'явилася назва карбованець, коли протягом кількох десятиріч випускалися рублеві монети з косими нарізами (карбами) на ребрі замість написів. Отже, відбулось об'єднання грошових систем Росії й України в єдину грошову систему. Одночасно із зростанням торгівлі та грошового обігу на українських землях у XVI–XVIII ст. поширилися кредитні операції та лихварство. Необхідність кредиту була зумовлена відсутністю в купців вільних коштів. Наприклад, група львівських купців у 1621 р. мала боргові записи і розписки молдавських купців на 10 тис. золотих. У 1649 р. львівський купець М. Хадзаєвич, користуючись кредитом, закупив у Молдавії товарів на 25 тис. золотих, які були затримані кредиторами за несплату боргу. Оперування кредитами підвищувало дієвість торгових операцій, спрощувало розрахунки. Наймасовішими

були короткостроковий споживчий кредит і комерційний кредит на великі суми. У XVIII ст. позики до 100 золотих становили абсолютну більшість кредитних операцій у Тернополі (71 %), Рогатині (62 %), Тереховлі (59 %). У Руському воєводстві зафіксовано чимало випадків заборгованості магістратів Тереховлі, Рогатина, Снятина, які за борги розплачувалися громадськими землями, сіножатями, поступалися вільностями. Комерційний кредит брали для купівлі великих партій товару. Лихварство було поширене серед представників різних верств населення (купці, орендарі, корчмарі, старости, війти). Найбільше ним займалися вірменські та єврейські купці, які часто спеціалізувалися в цій галузі. У Галичині своєрідними банківськими організаціями були єврейські міські громади (кагали). Позиковий процент був високим – від 8 % до 20 % на рік, а на короткострокові періоди 50–100 %, часто був у натуральній формі (передавання користування землею тощо). Часто в ролі кредитних контор були католицькі костьоли і монастирі, православні братства. Великі позики надавалися магнатам, шляхті, купцям і козакам, навіть королям. В Українській козацькій державі існував обопільний кредит у зовнішньоторговельних операціях. Українські купці отримували його в Польщі, Німеччині, західноукраїнські купці брали українські товари в кредит. Оскільки не було інших умов для розвитку ринкових відносин, лихварство негативно впливало на розвиток економіки України, виснажувало її.

У Російській державі, на відміну від західних країн, важливе значення мав державний кредит. Роль банку виконувала Мануфактур-колегія, яка видавала грошові позики промисловцям і купцям, безоплатно передавала приватним особам казенні підприємства з наданням грошової позики з державної скарбниці. У 1754 р. створені Дворянський і Купецький банки. Дворянський банк, що мав контори в Москві та Петербурзі, видавав кредити з розрахунку 8 % річних під нерухоме майно і дорогоцінності сумою від 500 крб до 10 тис. крб на одну особу. Він проіснував до 1786 р., після цього його капітал було передано Державному позиковому банку. Невеликі капітали Петербурзь-

кого купецького банку, видача кредитів під товар на термін до одного року, обмеженість сфери дії лише купцями Петербурзького порту призвели до його закриття в 1782 р. і передавання вкладів до Дворянського банку. Державний позиковий банк давав кредити під поміщицькі маєтки (40 крб із кріпака чоловічої статі), заводи, кам'яні будинки розміром $\frac{3}{4}$ їхньої ціни. Кредити видавали дворянству терміном до 20 років із сплатою 5 % річних, містам на 22 роки і 4 % річних. Вклади приймали з виплатою 4, 5% річних. Комерційні операції здійснювали з 1772 р. облікові та страхові контори в провінціях при Державному асигнаційному банку. Одночасно розвивався комерційний кредит у формі векселів. У 1729 р. було створено вексельний статут, а в 1740 р. – банкрутський статут. Зберігав своє значення лихварський кредит, переважно розміром 12–20 % річних. У Російській імперії мали право користуватися позиками лише великоросійське дворянство, іноземці, які перебували в постійному підданстві Росії та мали тут нерухоме майно. Українське дворянство було зрівняне з ними у правах на отримання позик лише в 1783 р.

Протягом XVI–XVIII ст. на українських землях відбулися зміни у фінансово-податковій системі та грошовому обігу. У Великому князівстві Литовському питаннями фінансів займалися підскарбії. Литовський статут 1529 р. звільнив шляхетських підданих від будь-яких податків і повинностей на користь князя та адміністрації. «Устава на волоки» (1557 р.) на землях великого князя ввела оподаткування замість дворища від диму відповідно до родючості ґрунту. Після Люблінської унії (1569 р.), коли українські землі були приєднані до земель корони, на них поширилася польська фінансова система. У Польському королівстві основним щорічним податком із сільського населення було ланове. Розміри його впродовж XVI ст. зросли із 12 до 30 грошів із лану, а для мало- і безземельних селян – від 20 до 30 грошів із господаря родини. Жителі міст платили шос розміром 2 гроші з кожної гривні вартості рухомого майна. Єдиним непрямим податком був акциз на алкогольні напої. Сейми встановлювали спеціальні додаткові мита. У 1563 р. був створений державний

скарб (казна), джерелом якого став постійний податок – кварта як четверта частина доходів від королівських маєтків і мита, що йшов на утримання найманого (кварцяного) війська.

У 1629 р. в Речі Посполитій була проведена реформа податкової системи. Замість ланового і шоса було введено «подимне» – податок із будинків розміром від 0,5 до 3 польських золотих. Ремісники з 1632 р. платили окремий податок. Зберігалася стадія на утримання війська. Були встановлені державні торгові мита: у 1629 р. – за вивіз товарів «евекта» розміром 2–4 % їхньої вартості, у 1643 р. – за ввіз товарів «індукта» розміром 4 % вартості товарів. На початку XVII ст. реальний дохід від них становив 288 тис., а в середині XVII ст. – 466 тис. дукатів. У другій половині XVII–XVIII ст. на українських землях, що залишилися у складі Речі Посполитої, і далі існували як державні податки кварта, мито, подимне, з 1676 р. – подушне з єврейського населення. У 1764 р. створено фінансові комісії для корони та Литви. З 1775 р. основним податком стало нове подимне розміром 5–16 польських золотих. Крім того, було введено податок на тютюн.

В Українській козацькій державі фінанси підпорядковувалися гетьману, вони були невіддільні від його приватного господарства. Доходи створеної державної скарбниці за Б. Хмельницького становили сотні тисяч золотих. Частину доходів він діставав від земельних володінь колишніх королівщин, маєтків магнатів, шляхти і католицького духовенства. У трьох воєводствах (Київському, Брацлавському та Чернігівському) королівщинам належало близько 450 міст і сіл, магнатам і шляхті – близько 1400, католицькій церкві – понад 50. Ці землі частково були зайняті селянами й козаками, частково перейшли у відання військової скарбниці. Більшість цих земель держава передала старшині та козакам, які не одержували жодної платні грошми, а також монастирям. Деяку частину землі військова скарбниця продавала. Значні доходи козацька держава одержувала із сільськогосподарських промислів. У її власність перейшли млини, винокурні, броварні, корчми, лісові та інші підприємства, які раніше належали королівщинам або шляхті. В умовах станов-

лення та зміцнення Української держави великого поширення набула оренда. Орендували винокурні, шинки, корчми, млини та ін. Великими орендарями були магістрати й монастирі. Водночас багаті козаки та міщани брали оренду на власні імена. Вони здебільшого орендували млини, винокурні, шинки. Важливою статтею поповнення державного скарбу були доходи від торгівлі. Існувала низка внутрішніх торгових зборів, що їх платили на торгах і ярмарках, зокрема возове – від возів, помірне – від мір збіжжя, повідерщина – від продажу відрами спиртних напоїв, а на дорогах – мостове, перевіз. Великі міста гроші від цих зборів брали на власні потреби, а містечка передавали їх до скарбу. Повністю належали скарбові кордонні мита від ввезення та вивезення товарів. Усі старі оборонні універсали, надані купцям, було скасовано «аби і найменший ущербок скарбові нашому військовому не був», проте гетьман іноді звільняв купців від мит та інших торгових зборів. Головним джерелом прибутків військового скарбу були загальні податки з населення Української козацької держави. Зокрема стягували: побір або подимне – постійний податок від хати, дворів, землі; стацію – надзвичайний податок, який йшов переважно на утримання війська. Розміри податків становили від 1 до 12 золотих, інколи їх сплачували зерном. Податки платили переважно селяни та міщани. Оподатковувалися також виробники спиртних напоїв. Цей податок, який називався показанщиною, платили й козаки. Кошти державного скарбу за Б. Хмельницького витрачали здебільшого «на утримання послів і на всякі військові потреби». Рядових козаків за свою службу забезпечували земельними ділянками. Проте вища військова старшина й адміністрація одержували платню грішми: генеральний писар – 1000 золотих, генеральний обозний, військові судді – по 300, судовий писар – 100, гетьманський бунчужний, гарматні, полкові, сотенні хорунжі – по 50 золотих. Така платня була затверджена «Березневими статтями» 1654 р. Делегати Війська Запорізького пропонували видавати платню також полковникам і полковим осавулам по 200 золотих, сотникам – по 100, іншим старшинам – по 50, рядовим козакам по –

30 золотих, але це прохання не було задоволене. Однак, незважаючи на складні умови Визвольної війни середини XVII ст., фінанси України загалом були добре організовані. Державний скарб, успішно долаючи труднощі, виконував покладені на нього важливі функції.

Гетьман Іван Брюховецький зробив невдалу спробу відокремити державні фінанси і передати їх до Московського царського скарбу, установив посаду генерального підскарбія. Відтоді починається втручання Московії у фінансові справи України. Неподільність особистих коштів гетьмана і державного скарбу негативно відбивалися на українських фінансах. Так, під час арешту гетьмана І. Самойловича був конфіскований і державний скарб, половину коштів забрала Москва, половину залишилося новому гетьману І. Мазепі, за якого приватний і державний доходи знову були об'єднані. Після його смерті комісія на чолі з Карлом XII визнала спадщину гетьмана приватною і передала його небожеві А. Войнаровському. Тим самим мазепинці за кордоном, зокрема гетьман Пилип Орлик, були змушені витратити свої кошти на державні справи. Конституція 1710 р., складена Пилипом Орликом, обмежувала права гетьмана в розпорядженні державними коштами, військовий скарб відділявся від гетьманського та віддавався генеральному підскарбієві. На утримання гетьмана виділялися доходи з індукти, Гадяцького полку і Шептаківської сотні. Податки зменшувалися, оренда, збори на утримання війська скасовувалися.

У роки правління Малоросійських колегій (1722–1727 рр. і 1764–1782 рр.) було встановлено контроль над фінансами України. Інструкції регламентували збирання податків, збирачі яких щомісяця і кожну третину року подавали в колегію рапорти про свою роботу. У 1725 р. було відіслано до Росії 244 255 крб податків. Гетьман Д. Апостол реорганізував українські фінанси, відновив посаду генерального підскарбія, відокремив державний скарб від приватного скарбу гетьмана, встановив окремий державний бюджет – «військовий скарб», розмір видатків сумою 144 тис. крб щорічно. Проте державний скарб залишався під ко-

нтролем російського уряду. Спеціальні інструкції регулювали діяльність двох генеральних підскарбіїв, один із яких обов'язково був росіянином, фінансового управління «Канцелярії зборів» і «Рахункової комісії». Вони керували збиранням податків, витратами, контролювали фінанси магістратів. Гетьман К. Розумовський зробив останню спробу відстояти фінансову автономію України, проте успіху не досяг. Царський указ 1754 р. вимагав подавати точні відомості про прибутки та видатки українського скарбу. Зі скасуванням в Україні гетьманства (1764 р.) фінансова система України була об'єднана з фінансовою системою імперії Романових. Дуже обтяжливим для українського народу було безплатне утримання російської армії. Селяни і козакі-підпомічники збирали гроші, продукти харчування (порції), фураж (рації). До 1707–1709 рр. збори були незначними. Після полтавських подій на Лівобережній Україні постійно перебувало до 10 російських полків, а під час військових дій – значно більше. З 1716 р. до 1783 р. збори стали постійним податком – так звані «консистенські дачки». З 1764 р. він існував як грошовий (по 1 крб із кожного двора). Населення Гетьманщини виконувало державні «загальнонародні» повинності, обов'язковість яких підтверджували грамоти І. Скоропадського, Д. Апостола. Найпоширенішою повинністю було забезпечення селянами і міщанами підвод, коней, волів і погоничів для російської армії, перевезення провіанту, пошти, чиновників. Повинності розподілялися нерівномірно. Для селян вони були вдвічі більшими, ніж для козаків. Так, у роки російсько-турецької війни 1735–1739 рр. було призвано до обозної служби 205 тис. селян, забрано волів і коней на 146,3 тис. крб. Усього збитки для України становили 12 млн крб. Українських козаків направляли на будівництво каналів між Волгою і Доном, навколо Ладозького озера, під час яких загинуло до 30 % козаків, на спорудження ліній укріплень, фортець, гребель, шляхів, мостів. У 1765 р. на Слобідську Україну (сучасні Сумщина та Харківщина) було поширено подушний податок, а в 1783 р. – на всю Україну. У 1770 р. бюджетні надходження з України стали складовою загальнодержавних надхо-

джень Російської імперії. У 1783 р. відбулися зміни в податковій системі. Замість 1 крб із селян і козаків збирали по 1 крб 20 копійок, з купців 1 % заявленого капіталу, з поміщицьких і монастирських селян по 72 копійки на рік. Після секуляризації монастирського землеволодіння селян цих маєтностей віддали в казенне управління, і, крім подушного, вони платили податок 1 крб. Дворянство та духовенство були звільнені від сплати прямих податків. Отже, фінанси українських земель були організаційно об'єднані з фінансовими системами Російської імперії та королівської Польщі. Жорстка централізована політика російського царизму призвела, починаючи з 1770 р., до остаточної втрати Лівобережною Україною будь-яких автономних прав у фінансово-кредитній сфері.

Розділ 5. ФІНАНСИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ

5.1. Фінансова система Російської імперії першої половини ХІХ століття

Стан фінансів визначається, насамперед, ступенем збалансованості державного бюджету. Бюджету Росії протягом ХІХ століття був властивий хронічний дефіцит. Паперові гроші, які увійшли до фінансової системи за часів Катерини ІІ, надзвичайно швидко набули важливого впливу на стан державного господарювання. Будучи легким ресурсом для покриття дефіцитів і надзвичайних нужд, випуски паперових грошей, на відміну від монетних операцій, викликали такі суттєві негативні наслідки: знецінення грошових знаків відбувалось у міру збільшення їхньої кількості; труднощі та коливання в державних доходах; необхідність підвищувати рівень податків; значне збільшення державних боргів.

Наприкінці царювання Катерини ІІ курс асигнаційного рубля становив лише 68,5 металевої копійки. За імператора Павла І кількість асигнацій збільшилася ще на 50 мільйонів рублів, курс коливався між 62,5 і 73 копійками. Безперервні дефіцити за царювання Олександра І, що досягли значних розмірів під впливом війн із Швецією, Туреччиною і Францією, вимагали щорічного підвищення державних доходів, джерелом яких із самого початку було обрано паперові гроші. До 1805 року їхні випуски здійснювалися невеликими розмірами, і курс рубля, який піднявся у 1802 році до 80 копійок, знижувався дуже повільно. Потім розпочалися величезні випуски асигнацій: – у 1805 році – на 31,5 мільйона рублів; у 1806 році – на 27 мільйонів рублів; у 1807 році – на 63 мільйони рублів; у 1808 році – на 95 мільйонів рублів; у 1809 році – на 55,8 мільйонів рублів; у 1810 році – на 46,1 мільйона рублів; у 1812 році – на 64,5 мільйона рублів; у 1813 році – на 103,4 мільйона рублів; у 1814 році – на 48,8 мільйона рублів. Цьому явищу відповідало суттєве падіння курсу:

у 1806 році він дорівнював 67,5 коп., у 1807 р. – 53,75 коп., у 1808 р. – 44,6 коп., у 1809 р. – 43,3 коп., у 1810 р. – 25,4 коп., у 1814 р. – 20 копійок сріблом. У роках найбільш інтенсивної боротьби з Наполеоном (1812–1815 рр.) та після її завершення паперових грошей було випущено на 244,5 мільйона рублів, проте їхня дійсна цінність (на срібло) ледве досягала 57,6 мільйона рублів. Загальне підвищення податків і введення нових у 1810 р. і 1812 р., а також переведення усіх зборів на асигнації, не могли покрити навіть збитки в дійсній покупній силі надходжень, що походили від падіння курсу. Унаслідок цього доводилося штучно стримувати будь-який розвиток державних потреб. Незважаючи на своє колосально швидке зростання, державні витрати в перекладі на срібло або зовсім не збільшувались, або навіть скорочувались. Витрати по армії і флоту разом із виниклими після створення в 1817 році Комісії погашення боргів великими витратами на сплату державного боргу (55–60 мільйонів рублів щорічно) поглинали більшу частину коштів казни. Бюджети всіх інших відомств постійно підлягали урізанню і були у пригніченому стані. Наприклад, бюджет Міністерства народної освіти, що дорівнював у 1804 р. 2 878 118 рублям, становив у 1816 р. тільки 2 470 562 рублі, у 1817 р. – 3 091 792 рублі (тобто в перекладі на срібло зменшився у 2,25 раза); бюджет Міністерства юстиції піднявся за той самий час із 2,6 мільйона рублів до 3,2 мільйона рублів (тобто зменшився у 2,5 раза). Посиленою бережливістю, зумовленою усвідомленням крайнього напруження фінансових коштів країни, пояснюється дуже мала сума надзвичайних витрат війни з Наполеоном: вона дорівнювала тільки 155 мільйонам рублів (тобто менше ніж 40 мільйонів рублів на срібло). Викликаний посиленнями випусками асигнацій розлад грошової та фінансової системи призвів до того, що уряд рішуче відмовився вживати такі заходи. З 1817 р. розпочалося знищення частки асигнацій, загальна кількість яких зменшилася з 836 мільйонів рублів у 1817 р. до 596 мільйонів рублів до 1823 р. та залишалася в межах цієї суми до перетворення їх за допомогою девальвації на кредитні білети у 1843 році. Неможливість

покривати всі дефіцити тільки випусками паперових грошей і потім консолідація частки асигнацій викликали отримання нових позик. Наприкінці 1823 р. консолідований державний борг становив вже 672 мільйони рублів, позики у банків – 78 мільйонів рублів, так що разом з асигнаціями, визнаними в 1810 р. державним боргом, загальна сума останнього наприкінці царювання Олександра I дорівнювала 1345 мільйонам рублів.

За часів царювання Олександра I було підвищено всі податки, зроблено спробу встановлення тимчасового прибуткового податку з помісних маєтків, видано Систематичне положення про гербовий збір, а також засновані: Міністерство фінансів; Державне Казначейство (посаду державного скарбника засновано Павлом I); Державний контроль; Комісія з погашення боргів; Казенне управління винною торгівлею. Значення подушних зборів у податній системі знизилося, наприкінці царювання (1823 р.) вони становили тільки 28,3 % усіх державних доходів.

Діяльність фінансового управління за часів царювання Миколи I була спрямована на внесення порядку у зруйноване Вітчизняною війною 1812 р. державне господарство та встановлення рівноваги бюджету, покращання звітності, відновлення державного кредиту, упорядкування грошової системи. Перші 20 років фінанси перебували під керівництвом Є. Ф. Канкріна, з ім'ям якого пов'язано відновлення благоустрою в державному кредитуванні. Найважливішою його справою було впровадження у країні металевого обігу за допомогою девальвації асигнацій і заміни їх кредитними білетами, розмінними на дзвінку монету (1843 р.). Є. Ф. Канкрін наполягав на крайній обережності у витрачанні державних коштів, з цією метою в 1836 році були створені особливі комітети для розгляду нормальних витрат, якими був складений нормальний розпис. Адже зупинити збільшення державних витрат у період, переповнений військовими діями, було неможливо, надзвичайні потреби постійно породжували дефіцити та нові фінансові ускладнення. Щоб вийти з них, використовували звичайні прийоми підвищення старих податків, запровадження нових, а також практику державних запозичень.

Звернення до зовнішнього кредиту здійснювалося з надзвичайною обережністю, випуск асигнацій зовсім не практикувався, але посилено користувалися внутрішнім кредитом у вигляді випуску короткострокових білетів державного казначейства та позичок у казенних кредитних закладів і комісії з погашення боргів. Напередодні відставки Канкріна державний борг становив: консолідований – 862 млн рублів (збільшився з 1723 року на 703,5 млн руб.); позички у банків комісії погашення боргів – 489,5 млн руб. (збільшилися на 411,5 млн руб.); серії – 102 млн руб.; асигнації – 595,8 млн. руб.; усього – 2 049,5 млн руб. асигнаціями. Після відставки Є. Ф. Канкріна дефіцити знов почали зростати, потреба в коштах збільшувалась, аж доки Кримська війна не викликала фінансової кризи, яка примусила знов звернутися до випуску паперових грошей. Найважливіші з окремих фінансових заходів за царювання Миколи I: відновлення питного відкупу; встановлення тютюнового податку в бандерольній формі і податку на буряковий цукор; видання «заступницького» митного тарифу; улаштування грошової системи встановленням срібного рубля як основної грошової одиниці (1839); перекладення державних доходів і платежів на срібло (1840 рік).

5.2. Реформи в Російській імперії у другій половині XIX ст.

Початок царювання Олександра II був продовженням періоду фінансової історії Російської імперії, що розпочався з 1845 року і характеризувався постійним пануванням дефіциту, який не давав можливості реформування фінансової системи. Загальна сума дефіцитів за увесь період царювання Олександра II перевищила мільярд рублів, причому більше ніж половина цього мільярда випадає на 1855–1856 роки. Із 26 років його царювання тільки п'ять були бездефіцитними. Кримська війна продемонструвала фінансову неспроможність Росії, яка була вимушена за повної відсутності кредитів покривати свої військові витрати випусками паперових грошей. За розписом на 1857 рік із 258 млн рублів доходів 100 млн рублів спрямовувалося на пла-

тежі за позичками і 117 млн рублів – на Морське й Військове міністерства, тому на покриття усіх інших потреб держави залишалось усього 41 млн рублів. Податна система ґрунтувалася винятково на обкладенні селянського населення питним відкупом і подушними зборами, що становили фінансову сторону кріпосного права. Наприкінці Кримської війни державний борг складався при 364 мільйонах рублів консолідованої частки із величезної маси визнаних боргів (1395 млн руб.), що постійно погрожували можливістю серйозних ускладнень. Механізму внутрішнього кредиту не було. В управлінні фінансовими коштами панував повний безлад. Перші міністри фінансів за Олександра II, Брок і Княжевич, не мали визначеного плану дій і не розуміли реальності фінансового стану. Усі фінансові заходи того часу були нераціональними, кожен новий захід унаслідок відсутності передбачливості та єдиного плану, не сприяв очікуваним результатам. Спостерігалось постійне зростання дефіцитів, росли державні витрати; з кожним роком стан погіршувався значною мірою внаслідок помилкових «фінансових експериментів»: штучна підтримка протягом багатьох років вексельного курсу виснажувала розмінний фонд; зниження процента за вкладами в казенні кредитні установи викликали кризу та ліквідацію цих установ; невдала, але коштовна спроба відкриття розміну паперових грошей у 1862–1863 роках і інше.

У 1859 р. було засновано дві комісії: перша при державному контролі для складання правил про порядок рахівництва, звітності і ревізії (керував В. А. Татарінов); друга – при Міністерстві фінансів для перегляду податей і зборів. Зусиллями першої комісії була здійснена корінна реформа у формальному устрої державного господарства. До реформи кожне відомство мало свій окремий бюджет як за витратами, так і за доходами; кожне міністерство мало свої особливі джерела доходу, що призначалися для відомих цілей і не завжди входили в загальний розпис. Державний розпис не вважався обов'язковим до виконання: кожне відомство користувалося широкими правами на додаткові асигнування, могло самостійно перемішувати кредити з одного

кошторисного призначення в інше, накопичувати залишки тощо. Державна звітність була недосконалою, був відсутній будь-який дійовий контроль. Розроблена комісією реформа складалася з низки положень, які було введено в дію в різний час, але в чіткій систематичній послідовності: 22 травня 1862 р. були затверджені Правила про складання, затвердження та виконання державного розпису і фінансових кошторисів міністерств і головних управлінь; у 1863 р. були видані так звані касові правила, тобто Правила про порядок надходження державних доходів; 1864 р. – встановлення нового порядку звітності і ревізії на підставі документів, що виправдовують кожну статтю витрат; відкриття нових місцевих закладів державного контролю – контрольні палати; 1866 р. – правила рахівництва. Кошторисні касові правила обумовили: створення єдності бюджету; спрямування кредитів на їхнє пряме призначення (спеціальність кредиту), а невитрачених залишків – у загальнодержавні кошти; обмеження надкошторисних кредитів; система єдності каси, за якою загальними користувачами надходженнями та витрачаннями всіх казенних управлінь зробилися каси Міністерства фінансів. До принципів, що внесли точність і певний порядок у розпорядження фінансовими коштами і скоротили довільність окремих відомств, приєднався ще принцип публічності державних розписів (з 1862 р.) і звітів державного контролю (з 1866 р.). Опублікування державного розпису вперше зняло багатовікову завісу, що приховувала від суспільства дійсний стан фінансів. До 1862 р. кількість державних доходів і витрат зберігалась у суворій таємниці; особам, що складали розписи, суворо було заборонено розповсюджувати будь-які відомості. Тоді рішучий шаг до встановлення більш прозорого ставлення уряду до суспільства був результатом надзвичайного фінансового розладу.

З ліквідацією казенних кредитних установ зникло головне джерело, з якого негласно черпалися кошти для покриття дефіцитів. Опубліковані розписи були результатом рішення уряду відновити довіру суспільства повною відвертістю щодо положення фінансів. Робота другої комісії, заснованої в 1859 р., з пе-

регляду податей і зборів, навпаки, виявилася неефективною, незважаючи на більш ніж 20-річне її існування і численні томи трудів. Її невдача значною мірою пояснюється загальними умовами того часу. Податна система переважно пов'язана з усіма сторонами суспільного й державного життя, а вони були в перехідному стані. Тимчасовий характер заходів, відсутність певних поглядів на майбутнє, боротьба старих начал із новими вносили перехідний характер і в саме економічне життя, а тому важко було взагалі знайти тверді підстави для податної реформи, зважаючи на те, що самі права і положення різних класів населення ще не визначились. Проте податна система потерпала від тяжких недоліків, і в історичній свідомості формувались основні риси найважливіших її перетворень. Їхньою метою було поліпшення податної ваги для нижчих, бідних класів населення, які виносили на собі практично весь державний бюджет. Планувалися скасування подушних податей, соляного податку і відкупів, перетворення паспортної системи, залучення до оподаткування неподатних класів. Незважаючи на постійні фінансові ускладнення, що затримували будь-яке безпосереднє зменшення державного доходу, за царювання Олександра II було здійснено частину цієї програми. З 1 січня 1863 р. була припинена та замінена питним акцизом віддача на відкуп питного збору; скасовано подушну подать із міщан, замість якої був введений податок на нерухоме майно в містах. У 1879 р. на зміну податній комісії було встановлено нову комісію для обговорення пропозицій про скасування подушних зборів. У 1880 р. під впливом суспільної думки було скасовано один із найважчих для населення податків – податок на сіль. Видано нові устави про збори за право торгівлі та промислів, гербовий збір, акциз на цукор; змінено митні тарифи; приєднано до загальнодержавних доходів державний земський збір (особливий державний поземельний податок); встановлено збір зі страхувань, з пасажирських білетів і вантажів великої швидкості тощо. Наприкінці царювання Олександра II факт виснаження платіжних «сил» і загального зниження добробуту селянства був визнаний урядом, було поставлено питання

про зниження викупних платежів. Відбулися зміни за Олександра II і в інших ланках фінансового господарювання. Необхідність у загальноекономічних і політичних інтересах країни побудови залізниць і неможливість здійснити її лише на приватні кошти призвели уряд до величезних витрат. З цією метою було створено особливий залізничний фонд, надходження й витрати за яким первісно були поставлені поза загальним державним розписом, тобто поза загальною системою державного господарювання.

Державний кредит набув швидкого і широкого розвитку, зокрема під впливом погромних великих витрат на ведення Кримської та русько-турецької війн (більше ніж 1,5 млрд руб.) та безперервних хронічних дефіцитів. У найбільш запущеному стані був безпроцентний борг, тобто борг за кредитними білетами, сума яких із 333,4 млн руб. у 1853 р. збільшилася до 735,3 млн руб. до 1858 р. Розмін білетів ставав усе більш складним, а наприкінці 1857 р. був припинений. З цього моменту протягом майже 40 наступних років державне господарство велося з використанням нерозмінних паперових грошей із курсом, що безперервно коливався, і уряд постійно працював над питанням про виправлення грошової системи. З 1881 р. виправлення грошової системи стало нагальним завданням фінансового управління, що звертало на себе увагу й турботи усіх міністрів, які керували фінансами Російської імперії. Загальні фінансові результати 26-річного царювання Олександра II звелися до такого: звичайні державні доходи, що становили в 1855 р. 264 млн руб., зросли до 651 млн руб. у 1880 р., тобто збільшилися майже у 2,5 раза, спираючись на значний розвиток народного господарства; звичайні витрати держави збільшилися майже тією ж мірою, водночас зростання витрат на армію і флот відбувалося дещо повільніше, ніж загальне зростання доходів (ці витрати збільшилися тільки вдвічі); витрати міністерств двора і шляхів сполучення залишилися без змін; найбільше зростання відбулося в бюджетах міністерств народної освіти (майже в 6 разів), внутрішніх справ (у 4,5 раза), юстиції (майже в 5 разів) та дер-

жавного майна (у 5,5 раза). Отже, найбільшого розвитку набули переважно культурні потреби; податна система загалом зберегла свій попередній характер, але в ній вже розпочав впроваджуватися принцип рівності всіх перед податком із залученням до оподаткування раніше неподатних класів; державний борг збільшився майже втричі, але до 1 млрд руб. було затрачено на створення 20 000-верстної мережі залізниць і близько 0,5 млрд – на проведення селянської реформи; важливим нововведенням було передання частки суспільних потреб у завідування місцевим органам самоврядування, що отримали і самостійні джерела доходів. Заплановані за царювання Олександра II важливі поліпшення фінансової системи вдалося здійснити повною мірою тільки за часів правління наступних царів. Призначений у травні 1881 р. на посаду міністра фінансів колишній київський професор Н. Х. Бунге намагався здійснити таку програму: приведення в рівновагу доходів із витратами за допомогою дотримання суворої і розумної економії; поліпшення податної системи за допомогою більш справедливого розподілу податків відповідно до дійсної податкоспроможності платників; протегування всім галузям народного виробництва, що цього вимагають; розвиток міцного й легкодоступного всім класам суспільства кредиту; поліпшення грошової системи без обмеження торгівлі й промисловості. Осінню 1881 р. вийшло Височайше повеління про додержання усіма відомствами суворої бережливості та про обов'язкове виконання кошторисних правил. Цим заходом були вдвічі скорочені понадкошторисні асигнування, але недостатність фінансових коштів не було ліквідовано. Отже, Бунге не вдалося привести в рівновагу державний бюджет. Засіб зведення розписів нічим не відрізнявся від попереднього порядку, але сам розпис отримав більшу повноту та ясність унаслідок внесення в неї оборотів за залізничним фондом, викупних платежів і витрат за викупними операціями.

Після смерті імператора Олександра III фінансове управління здійснювалося графом С. Ю. Вітте, з ім'ям якого пов'язані такі важливі події у фінансовому житті Російської імперії:

у 1895 р. звільнено від податку безвідплатний перехід селянської власності до найближчих родичів і полегшено сплату кріпосних платежів із переходу заставлених маєтків; того ж самого року понижено на 30 % платіж зі страхування майна; земства було звільнено від обов'язкових витрат на утримання деяких закладів; у 1896 р. понижено «пробірний збір», встановлено значне полегшення із сплати селянами викупного боргу, який дозволено пролонговувати на нові терміни; наполовину зменшено (на 10 років) державний поземельний податок (Маніфест від 14 травня); значне зменшення збору за привілеї на винаходи; у 1897 р. скасовано паспортний збір, який був одним із найбільш несправедливих податків; у 1898 р. скасовано подушну подать у Сибіру, а також видано нове положення про державний промисловий податок; найбільш важливою подією у фінансовому розвитку було відтворення металевого обігу. Отже, завершувалася грошова реформа С. Ю. Вітте указом від 14 листопада 1897 року, що затверджував ходіння кредитних білетів по всій імперії нарівні із золотою монетою. Зміст нового рубля прирівнювався до 7,74234 г чистого золота, і чітко визначалися умови розміну кредитних грошей на золото (розмін на срібло припинявся). Останній крок у становленні нової грошової системи Росії фактично підтверджував державну гарантію кредитним білетам і сприяв посиленню авторитету російських грошей як усередині країни, так і за кордоном, що, безумовно, сприяло зміцненню внутрішнього і зовнішнього курсу рубля. Історичний огляд суті й особливостей проведення грошової реформи Е. Ф. Канкріна і С. Ю. Вітте демонструє, що грошова реформа, безумовно, є завершальним етапом оздоровлення грошового обігу.

ЕПЛОГ

Закінчуємо фінансову історію нарисами кінця XIX сторіччя. Будемо вважати це першою частиною нарисів із фінансової історії.

XX сторіччя має унікальну фінансову історію, що потребує окремого наукового аналітично-історичного розгляду. Упродовж XX сторіччя відбулися дві світові війни та понад сто локальних воєнних конфліктів. Відбулася найбільша за фінансову історію світова економічна криза 1932–1933 рр. Зникли з економічного простору найбільші за потужністю в історії людства імперії – Австро-Угорська, Російська, Японська, Британська та СРСР. Описати все це у фінансових показниках і їхньому взаємозв'язку дуже складно. Складність ще і в тому, що на початку XX сторіччя стали масово використовуватися паперові гроші, не пов'язані вартісно із золотом. Поступово паперові гроші стали застосовуватися всіма країнами світу. Наступна особливість XX сторіччя – з 1917 року виникли два напрямки в розвитку фінансової системи: традиційний капіталістичний і новий соціалістичний. Засновником і впроваджувачем соціалістичних фінансів став СРСР. Щодо аналізу та характеристики фінансів у капіталістичному напрямку розвитку економіки існують певні механізми. Як аналізувати та характеризувати соціалістичні фінанси – тут питань більше, ніж відповідей, і от чому.

З 20-х – до кінця 50-х років у СРСР десятки мільйонів громадян працювали примусово та безоплатно в місцях позбавлення волі, у так званому Управлінні ГУЛАГ. Дотепер не встановлено точної кількості людей, що потрапили туди, але попередні цифри свідчать про десятки мільйонів. Вони будували канали, дороги, добували дорогоцінні метали, коштовне каміння та корисні копалини, валили ліс тощо. До кінця 40-х років XX ст. в органах НКВД існували планові кількісні рознарядки, відповідно до яких потрібно було «поставляти засуджених» до таборів. Тому туди міг потрапити будь-хто, за будь-яку навіть маленьку провину, наприклад, за збирання колосків на полі, з якого вже

давно зібрано врожай. У менших обсягах, менш жорстока, але така практика тривала і впродовж 60–90-х років, аж до моменту розпаду СРСР. Як описувати та аналізувати такий «виробничий процес», що є поза межами товарно-грошових відносин, – це потребує окремих досліджень. Водночас у СРСР існували цілі напрямки малооплачуваної та безоплатної праці: трудовні, праця молоді (студентів і навіть школярів) у студентських загонах, трудових таборах, трудових виїздів на допомогу колгоспам тощо.

У СРСР у сільському господарстві з 1930 року почали організовуватися колгоспи, у яких колгоспники працювали не за гроші, а за трудовні. Трудовень – міра оцінювання і форма обліку кількості та якості праці в колгоспах у колишньому СРСР у період з 1930 р. до 1966 року. Заробітна плата грошима членам колгоспів не нараховувалася. Залишок продукції після виконання поставок державі (обов'язкових поставок і внесення натуроплати за послуги машинно-тракторних станцій) надходив у розпорядження колгоспу. Кожен колгоспник одержував за свою роботу частку колгоспної продукції відповідно до вироблених ними трудовнів. Щоб мати гроші, колгоспник мав право продати отриману за трудовні продукцію в спеціально відведених місцях – на ринках, організованих у містах, що в СРСР так і називалися – колгоспний ринок. А також колгоспник, щоб мати гроші, мав право продавати зароблену за трудовні продукцію та вироблену ним самостійно у власному домашньому господарстві продукцію представникам так званої споживчої кооперації, що, зазвичай, було не вигідно колгоспникові. Отже, колгоспникам грошей не платили, але все, що вони хотіли мати як пересічні громадяни СРСР, – одяг, взуття, продукти харчування, мали купувати за гроші в магазинах. Також, як і всі громадяни СРСР, колгоспники повинні були оплачувати грошима проїзд у всіх видах транспорту, купувати паливо для обігріву своїх осель, платити за електроенергію (ті, хто користувався нею), платити податки тощо. Колгоспник не міг покинути колгосп, бо не мав паспорта. З початку 60-х років ХХ ст. почався процес паспортизації людей, що працювали в колгоспах, і був остаточно закінчений лише в

1978 році. Стан, коли колгоспникам за їхню роботу майже не платили грошей, а вони мали купувати за гроші все інше, чого не виробляв колгосп, дуже складно описати традиційними фінансовими методами.

У 1930 році (на початок «трудоденної оплати» праці) у СРСР налічувалося більше ніж 150 млн людей, з яких 80 % проживало в сільській місцевості (це близько 120 млн). У 1966 році (на кінець «трудоденної оплати» праці) у СРСР налічувалося більше ніж 230 млн чоловік, з яких 46,8 % проживало в сільській місцевості (це близько 108 млн). Отже, впродовж 36 років робота майже половини працездатного населення СРСР, що працювало в колгоспах, не описується традиційними фінансовими механізмами. Якщо додати до цього працю десятків мільйонів на будівництвах ГУЛАГу та постійні примусові внутрішні державні займи в міського населення, що отримувало гроші за свою працю на виробничих підприємствах у містах, згадати штучний голодомор у 1932–1933 рр. та в 1947 р., стає зрозумілим, що описувати таку історію СРСР традиційними фінансовими методами вкрай важко. Потрібні методологічно та методично оновлені дослідження фінансової історії народного господарства СРСР, і це завдання майбутніх істориків і фінансистів.

І насамкінець, фінансова історія ХХ сторіччя, а також і історія економічної думки ХХ сторіччя, фактична економічна історія ХХ сторіччя потребують окремого дослідження та, можливо, окремого від традиційно-капіталістичного методу оцінювання фінансових механізмів і на підставі яких може бути вибудована об'єднана «капіталістично-соціалістична» фінансова історія ХХ сторіччя.

РЕКОМЕНДОВАНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

Основна література

1. Фінанси : навчальний посібник [Електронний ресурс] / А. С. Крутова, О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова та ін. – Харків : Лідер, 2013. – 560 с. – Режим доступу : <http://posek.km.ua/biblioteka/Ф/Фінанси%20Крутова%20А.С..pdf>.
2. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу : підручник / за ред. Б. Д. Лановика. – 5-те вид., стер. – Київ : Вікар, 2002. – 477 с.
3. Тысячелетняя история финансов [Електронний ресурс] // Управління фінансами. – Режим доступу : <http://www.management.com.ua/finance/fin012.html>.
4. Зайцев О. В. Основи фінансового інструментарію [Електронний ресурс] : підручник / О. В. Зайцев. – Суми : СумДУ, 2016. – 523 с. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/44581>.
5. Ставерська Т. О., Іванюта О. М. Історія фінансів [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Т. О. Ставерська, О. М. Іванюта. – Харків : Видавець Іванченко І. С., 2013. – 83 с. – Режим доступу : <http://docplayer.net/66952759-Staverska-t-o-ivanyuta-o-m-navchalniy-posibnik.html>.

Додаткова література

6. Фінанси Київської Русі [Електронний ресурс] // StudFiels. – Режим доступу : <https://studfile.net/preview/7158556/>.
7. Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка) : навчальний посібник. – Вид. 3-тє, стереотипне / за ред. С. В. Мочерного. – Львів : Новий Світ-2000, 2006. – 488 с.
8. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – Київ : Знання, 2005. – 567 с.
9. Лортикян Э. Л. Государство и рынок. Очерки экономической истории Украины. – Харьков : Рирег, 1997. – 174 с.

10. Марней Л. П. Финансовая политика России в первой четверти XIX в. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rulex.ru>.

11. Никольский П. С. Ценное издание для финансистов и историков [Электронный ресурс]. // Вестник Ф. А. – Режим доступа: <http://www.vestnik.fa.ru>.

12. Этапы развития мировых финансов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.worldconomy.ru>.

13. Зайцев О. В. Зовнішні макроекономічні умови виникнення та розвитку капіталістичної економічної системи [Електронний ресурс] / О. В. Зайцев // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2016. – Випуск 16. Частина 1. – С. 18–21. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/44511>.

14. Колеников О. В. Історія грошей та фінансів : навч. посіб. / О. В. Колесников, Д. І. Бойко, О. О. Коковіхіна. – Київ : Центр учбової літератури, 2008. – 140 с. – Режим доступу : <http://uchebniks.net/book/309-istoriya-groshej-ta-finansiv-navchalnij-posibnik-kolyesnikov-ov.html> або <http://www.uk.x-pdf.ru/6istoriya/72743-1-o-kolesnikov-boyko-kokovihina-istoriya-groshey-finansiv-2-e-vidannya-vipravlene-dopovnene.php>.

15. Історичний розвиток фінансів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://studopedia.com.ua/1_125120_Istorichniy-rozvitok-finansiv.html.

16. Історія України : курс лекцій / уклад.: А. І. Зякун, В. Г. Троян. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. – 211 с. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/50519>.

17. Зайцев О. В. Особиста та суспільна характеристики вченого і проблема ставлення до розвитку та використання його винаходів та теорій / О. В. Зайцев, Л. С. Захаркіна // Бізнес-навігатор. – 2017. – Вип. 2(41). – С. 7–14. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/63008>.

18. Зайцев О. В. Закон вартості – можлива об'єднуюча основа економічних теорій [Електронний ресурс] / О. В. Зайцев // Науковий вісник Ужгородського національного університету.

Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2017. – Вип. 15. Ч. 1 – С. 114–118. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/63837>.

19. Зайцев А. В. Развитие принципов экономической науки [Електронний ресурс] // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. – 2010. – № 1, Том 2. – С. 5–21. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/3005>.

20. Зайцев О. В. Наслідки колапсу малого та середнього підприємництва [Електронний ресурс] / О. В. Зайцев, С. В. Похилько // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал. – Червень 2019. – № 13 (41). – С. 16–20. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/74126>.

21. Зайцев О. В. Факторна характеристика формування податків [Електронний ресурс] / О. В. Зайцев, О. А. Шовкопляс, О. В. Галахова // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. – 2012. – №4. – С. 64–74. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/30309>.

22. Михайлик А. М. Податки та їх вплив на діяльність господарюючих суб'єктів [Електронний ресурс] / А. М. Михайлик; наук. кер. О. В. Зайцев // Економічні проблеми сталого розвитку : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Балацького О. Ф., м. Суми, 6–8 травня 2014 р. : у 2 т. / за заг. ред.: О. В. Прокопенко, О. В. Люльова. – Суми : СумДУ, 2014. – Т. 2. – С. 388–389. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/38724>.

23. Зайцев А. В. Закон убывающей отдачи с позиций трудозатратной стоимости [Электронный ресурс] / А. В. Зайцев // Эффективная экономика. – 2013. – № 1. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua>.

24. Зайцев О. В. Вимірювання цінності грошей / О. В. Зайцев [Електронний ресурс] // Вісник Української академії банківської справи. – 2015. – № 2 (39). – С. 46–52. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/44439>.

25. Zaitsev O. V. Monetary Inflation and its Connection with Rising Prices / O. V. Zaitsev // Journal of Advanced Research in Law and Economics. – 2016. – Vol. 7, № 3. – С. 698–707. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/48774>

26. Зайцев О. В. Застосування в економіці та фінансах показників, що вимірюються витратами праці [Електронний ресурс] / О. В. Зайцев, Т. А. Жукова // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова. Серія «Економіка». – 2017. – Т. 22, вип. 5 (58). – С. 82–86. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/64813>.

27. Рубанов П. М. Еволюція теоретичних поглядів на сутність фінансового посередництва [Електронний ресурс] / П. М. Рубанов // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. – 2011. – № 4. – С. 97–101. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/25427>.

Навчальне видання

Зайцев Олександр Васильович,
Жукова Тетяна Анатоліївна

НАРИСИ З ФІНАНСОВОЇ ІСТОРІЇ

Конспект лекцій
для студентів спеціальності
072 «Фінанси та облік у підприємстві»
освітнього ступеня «бакалавр»
всіх форм навчання

Відповідальний за випуск проф. В. М. Боронос
Редактор І. О. Кругляк
Комп'ютерне верстання О. В. Зайцева

Підписано до друку 01.12.2020, поз. 171.
Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 7,67. Обл.-вид. арк. 8,25. Тираж 5 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.